

DE WISSELWERKING TUSSEN SPONTANE PALATALISATIE, UMLAUT EN GENUS

IMPLICATIES VAN DE 'HOLLANDSE EXPANSIE' VOOR DIALECTGEOGRAFIE EN
MORFOSYNTAXIS

Abstract⁽¹⁾

Historically the [y(:)] in Dutch dialects comes from two completely different sources: spontaneous palatalisation and secondary umlaut. Spontaneous palatalisation of West-Germanic *û* in words like *huis* 'house', *muis* 'mouse', *duim* 'thumb', has occurred in the south and in the west of the Dutch speaking area, and virtually all relevant words have obtained [y(:)], for instance *h[u:]s* > *h[y:]s* 'house'. This [y:] can develop to other vowels and diphthongs. Spontaneous palatalisation is spreading from the west, as part of Hollandish Expansion (see Kloeke 1927, Van Reenen 2006). Umlaut occurs in the east, does not diffuse and is typically found in masculine words, sporadically in feminine and neuter words.

It has been claimed that spontaneous palatalisation and umlaut are complementary. In this study it is shown that this not the case, as an important third factor plays a role: the generalisation of the *n*-plural - originally typical for feminine nouns such as [du:və]/[du:vən] 'pigeon' - resulting in changes such as [mu:s]/[my:zə] → [mu:s]/[mu:zən], neutralising the difference between the umlauting and *n*-type declination classes and, as a result, the masculine and the feminine gender opposition. Together, spontaneous palatalisation and the generalised

⁽¹⁾ Gertjan Postma (Meertens Instituut Amsterdam), mail: gertjan.postma@meertens.knaw.nl. Pieter van Reenen (Vrije Universiteit & Meertens Instituut Amsterdam), mail: piet.van.reenen@meertens.knaw.nl. Wij danken Ben Hermans, twee anonieme reviewers, en het gehoor van de conferenties Dialectgeografie, 23 nov 2007 te Gent en Transmission and Diffusion, 17-19 januari 2008 te Nijmegen voor alle suggesties en commentaar. Voorts danken wij Wilbert Heeringa voor zijn hulp bij de statistische analyse, H. Reinders, S. Glas-Meilink en A. van Reenen-Jongkind voor hun hulp bij het veldwerk (zie ook de Verantwoording), en onze informanten voor hun bereidwilligheid hun dialectkennis met ons te delen.

n-plural are synchronically complementary to the 3-gender area. In addition, spontaneous palatalisation of the vowel of the neutral noun *huis* and *n*-plural show overlap in a large area.

We propose a structural theory according to which the expansion of the *n*-plural and the corresponding decline of the umlaut plural is a direct result of the decline of the original 3-gender system of Dutch (masculine, feminine, neuter) into a 2-gender system (neuter and nonneuter). The class feature that was diachronically responsible for umlaut has been reanalysed as a root feature in the area north of the river Rhine. The result is phonologically identical to spontaneous palatalisation which occurred south of the river Rhine, but morphologically separated from it because of the accompanying collapse of gender.

1. Inleiding

Deze studie gaat over de mogelijke interactie tussen een aantal taalkundige verschijnselen en processen, waarvan de samenhang op het eerste gezicht niet inzichtelijk is. Het gaat om spontane palatalisatie van West-Germaanse *û*, vaak aangeduid als Hollandse Expansie, meervoudsvorming door middel van umlaut of meervoudsuitgang *-(e)n*⁽²⁾, en het genussysteem van de zelfstandige naamwoorden. De aanleiding om deze begrippen met elkaar in verband te brengen is een uitspraak van Goossens die wij in het vervolg zullen aanduiden als het *Vermoeden van Goossens*. Goossens (1962: 319) stelt dat

... “wo die gerundeten Palatalvokale, die ihre Entstehung dem morphologischen Umlaut verdanken, aufhören, die spontane Palatalisierung von westgerm. *û* anfängt”.⁽³⁾

⁽²⁾ De status van de *-e* in *-(e)n* is niet altijd duidelijk, aangezien die vaak al in het enkelvoud aanwezig is, bijvoorbeeld *doeve* ‘duif’. Daarnaast delet de *-e* in *-en* vaak in het meervoud en wordt de *-n* syllabisch en/of assimileert tot *-ng* of *-m*. Daardoor kunnen bijvoorbeeld *doeven* ‘duiven’ en *doemen* ‘duimen’ beide worden uitgesproken als *doemm*. Zulke assimilaties noteren wij in het vervolg meestal niet. Wij spreken voortaan van het *n*-meervoud en de *n*-declinatie. Zie ook de noten 11 en 12.

⁽³⁾ De vraag of de umlaut in verkleinwoorden (*huussie* en *muussie*) eveneens een barrière kan vormen voor Hollandse Expansie stelt Goossens niet. Ook wij zullen niet op die vraag ingaan. Bovendien beperken wij ons onderzoek voornamelijk tot de oostelijke Veluwe en het gebied ten noordoosten van de IJssel.

Volgens het vermoeden van Goossens is het verband tussen de taalinterne verandering die heeft geleid tot *uu* als resultaat van umlaut en de expansieve *uu* van de spontane palatalisatie complementair. Heeroma (1965) en Weijnen (1958) hadden zich ook al in die zin uitgelaten, zij het minder expliciet. Postma (2007) bevestigt in een oriënterend onderzoek op basis van de SAND het vermoeden van Goossens, maar wijst erop dat nader onderzoek nodig is. Verder is er aan wat er gebeurt als de *uu* van de spontane palatalisatie van de Hollandse Expansie en meervoudsumlaut in de ruimte op elkaar stuiten voor zover wij weten geen aandacht besteed.

Wij beginnen met in de rest van deze paragraaf een aantal begrippen in te voeren. Ten eerste moet worden verduidelijkt of het bij Goossens alleen om de umlaut van de West-Germaanse *û* gaat, die wij in het vervolg de *oe/uu-umlaut*⁽⁴⁾ zullen noemen, dan wel om de umlautdeclinatie in het algemeen. We zullen zien dat in elk geval de *n*-declinatie bij de discussie betrokken moet worden en via de meervoudsdeclinatie in het algemeen ook genus. In paragraaf 1.1 introduceren wij eerst de spontane palatalisatie, in paragraaf 1.2 volgen de twee begrippen van umlaut, in paragraaf 1.3 het meervoud op *-n*, in paragraaf 1.4 het verband tussen meervoudsdeclinatie en genus. Tenslotte geven wij in paragraaf 1.5 aan hoe deze studie verder (methodologisch) is opgebouwd.

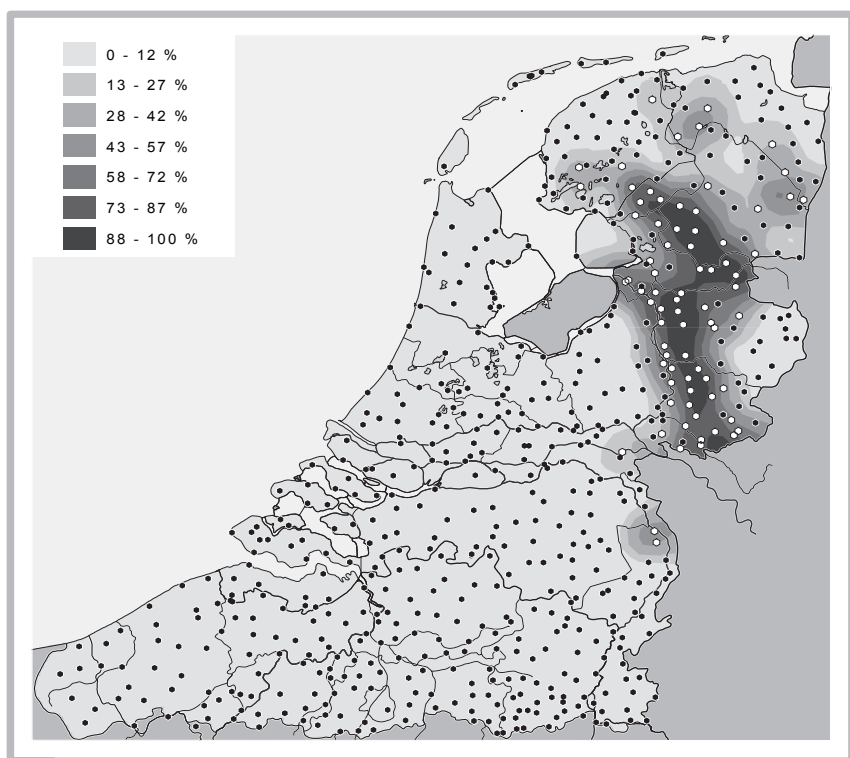
1.1. Spontane palatalisatie van West-Germaanse *û*.

Kloeke (1927) besteedt veel aandacht aan de spontane palatalisatie van de West-Germaanse *û* tot *uu* [y:]⁽⁵⁾ en haar geografische verbreiding ten noorden van de grote rivieren. Dit proces noemt hij de Hollandse Expansie. Wellicht het merkwaardigste voorbeeld van Hollandse Expansie dat hij bespreekt betreft het verschil in spontane palatalisatie van West-Germaanse *û* tot *uu* tussen *huis* en *muis* in grote gebieden ten oosten van de IJssel. Ook in gebieden in Overijssel waar *muis* de West-Germaanse *û* behoudt, wordt *huis* bijna zonder uitzondering tot aan en soms tot over de grens van Twente met *uu* uitgesproken. Deze *uu*, afkomstig uit het westen van het taalgebied, heeft zich in de loop der eeuwen steeds verder uitgebreid (zie ook Goossens 1987: 167). In de 14^{de} eeuw is de

⁽⁴⁾ De schuine streep, /, in expressies als *oe/uu-umlaut*, *moes/muuse* en *huis/huizen* scheidt enkelvoud van meervoud.

⁽⁵⁾ Gemakshalve schrijven we gewoonlijk *uu* voor IPA [y:] of [y] en *oe* voor IPA [u:] of [u], terwijl *ui* staat voor vanuit *uu* verder geëvolueerde klanken. Het teken > geeft een fonetische verandering aan, → een morfologische.

grens van de uitbreiding van deze *uu* waarschijnlijk al gevorderd tot halverwege de Veluwe en Belgisch Limburg, zie de kaart in Van Reenen (2006: 80). In de eeuwen daarna schuift de grens voor *muis* nog wat verder naar het oosten op, en breidt de *huus*-uitspraak zich in Overijssel zelfs aanzienlijk verder uit dan *muus*, op grond van tijdelijk hoog prestige en hoge gebruiksfrequentie (zie Kloeke 1927 en Van Reenen 2006: hoofdstuk 5). Er bestaan thans voor de overgang *oe* > *uu* twee isoglossen waarvan de oorsprong volgens deze beide auteurs sociolinguïstisch is. Om de gedachten te bepalen is dit gebied tussen de *huus*-*hoes*-isoglosse en de *muus*-*moes*-isoglosse donker uitgebeeld op kaart 1,



Kaart 1. Gebieden waarin de enkelvouden *moes* en *huus* met ongelijke klinkers samengaan (donker) tegenover gebieden waar de klinkers van *huis* en *muis* niet van elkaar verschillen. Voor de kaarttechniek van de kaarten 1-7, 10 wordt verwezen naar Wattel & van Reenen (1996).

die gebaseerd is op het GTRP.⁽⁶⁾

Over de herkomst van de *uu*-uitspraak kan worden opgemerkt dat die in het zuiden van het taalgebied al in het Oudnederlands uit Westgermaanse *û* moet zijn ontstaan, althans volgens de theorie van Gysseling (1961: 51).⁽⁷⁾ Algemeen wordt aangenomen dat de overgang *oe* > *uu* een graduele klankverschuiving is geweest, maar omtrent het hoe en waarom tast men goeddeels in het duister.⁽⁸⁾ Beter bekend is hoe de *uu* in *huus* en *muus* zich in het Hollands-Brabants verder heeft ontwikkeld tot *ui* en daarvan afgeleide klanken (Ryckeboer 1973, Van Reenen 2006). De klankovergang die we in dit artikel bestuderen maakt dus deel uit van een opeenvolgend proces *oe* > *uu* > *ui*. Het eigenaardige is daarbij, zoals Postma (2007) opmerkt, dat er in het noorden ten oosten van de IJssel twee isoglossen bestaan bij de overgang *oe* > *uu* maar niet bij de overgang *uu* > *ui*. Voor het bestaan van die twee isoglossen stelt Van Reenen (2006, vooral 147-152) een sociolinguïstische verklaring voor in termen van niet alleen frequentie, maar ook tijdelijk hoog prestige, dat niet geldt bij de latere overgang *uu* > *ui*. Ten zuiden van de grote rivieren is een dergelijke splitsing evenmin te vinden. Daar botst het *ui*-gebied direct op het *oe*-gebied, zonder een tussengebied met *uu*.

⁽⁶⁾ Huis en muis staan niet op zichzelf, maar maken deel uit van een groep woorden die zich gelijkelijk gedragen. De woorden duizend, uit, buiten, sluiten en gebruiken gedragen zich dialectgeografisch globaal zoals huis, de overige *û*-woorden waaronder buik, duif, duim, vuist, ruiken gedragen zich dialectgeografisch als muis. De eerste serie woorden is aanzienlijk frequenter dan de overige woorden (Van Reenen 2006:172-173). Wij bestuderen in dit artikel uitsluitend nomina.

⁽⁷⁾ Er zijn minstens twee andere theorieën. Van Loon (1986:82) bij voorbeeld ziet een relatie met het verhogen en/of monoftongeren van Oud-Nederlands *uo* via [o:] tot [u:] en veronderstelt dus een gekoppelde klankverschuiving ("push chain") vergelijkbaar aan de welbekende Engelse "Great Vowel Shift" (Luick 1896, Jespersen 1909) of de Noord-Amerikaanse "Northern City Shift" (Labov 2007). Goeman (1994) verschaft argumenten tegen een dergelijk scenario in geval van *oe* > *uu*. In andere gevallen van spontane palatalisatie (bijvoorbeeld *zomer* > *zeumer*) suggereert Van Loon (1986: 66-68) een relatie met het ontrondingsproces *put* > *pet* in de kuststreek en veronderstelt een gekoppelde klankverschuiving van het "drag chain"-type.

⁽⁸⁾ Voor een historisch-grammatische behandeling van secundaire umlaut van Oudgermaanse *û*, zie Schönfeld/Van Loey (1970: paragraaf 72). De ontwikkeling van de Oudgermaanse korte *ü* is een andere, zie Vereecken (1938), Taeldeman (1971).

1.2. De *oe/uu*-umlaut en de umlautdeclinatie

De *uu* is een type klank die in de talen van de wereld slechts zelden voorkomt, en het merkwaardige is nu dat deze klank in het oosten van het taalgebied onder totaal andere omstandigheden nog eens tot stand komt, op basis van dezelfde West-Germaanse *û*. Deze tweede, oostelijke *uu* is het resultaat van de zogenaamde secundaire umlaut in meervouden van woorden als *huis* en *muis* middels een reeks veranderingen in het meervoud van *muis*: *moesi* > *muusi* > *muuse* en van *huis*: *hoesi* > *huusi* > *huuse*. Of deze umlaut, die wij de *oe/uu-umlaut* hebben genoemd, ooit in het westen van het taalgebied is voorgekomen is onbekend. In de oostelijke dialecten komen meervoudsvormen als *muus(e)* en *huus(e)*, naast enkelvoud *moes* en *hoes*, nog steeds voor, waarbij volgens Bezoen (1938: 70) en Goossens (1977: 8-9) de vormen zonder *-e* in Twente en omgeving jong zijn. Wij zullen ze in het vervolg meestal niet speciaal vermelden en de haakjes weglaten. Anders dan *uu* uit spontane palatalisatie zijn er geen aanwijzingen dat de *oe/uu-umlaut* expandeert. De hier bestudeerde umlaut heeft uitsluitend betrekking op woorden met West-Germaanse *û* (*huis*, *muis*, *buik*, *duim*) en vormt daarmee slechts een deelverzameling van de totale verzameling van woorden met lange achterklinker die umlaut in het meervoud krijgen en als zodanig een systematische morfologische categorie vormen. Voorbeelden van zulke woorden met een andere klinker dan *û* zijn *hoop/heupe* ‘hoop, stapel’, *boom/beume* ‘boom’ en *board/beurde* ‘baard’. Wij duiden de totale verzameling van zelfstandige naamwoorden in het vervolg vaak aan als de umlautdeclinatie. Het gaat in het algemeen om manlijke woorden, het vrouwelijke *muis* en het onzijdige *huis* zijn uitzonderingen.

1.3. Meervoud op *-n*: de *n*-declinatie

Naast meervoudsvorming door middel van umlaut bestaat een tweede algemene manier van meervoudsvorming die in deze studie een belangrijke rol speelt: meervoudsvorming op *-n* als in *doeve/doeven*. Het gaat om oorspronkelijk veelal vrouwelijke zelfstandige naamwoorden. Deze vorm van meervoudsvorming expandeert ten koste van de umlautdeclinatie, met als gevolg dat we in de dialecten naast of in plaats van *moes/muuse*, *hoop/heupe*, *board/beurde* en *boom/beume* ook *moes/moesen*, *hoop/hoopen*, *board/boarden* en *boom/boomen* kunnen aantreffen. Wij duiden deze tweede meervoudsvorming vaak aan als de *n*-declinatie.

1.4. Meervoudsdeclinatie en genus

Waar declinatie een paradigmatische eigenschap is, gerealiseerd op het zelfstandig naamwoord zelf als umlaut of *n*-meervoud en eventueel naamval, is *genus* een eigenschap die externe concordantie-eigenschappen definieert. *Genus* komt tot uiting in de keuze van het lidwoord en/of in de buigingsvorm van het adjectief. In het oostelijke Nederlands hebben we te maken met een 3-genussysteem: manlijk, vrouwelijk en onzijdig, dan wel een 2-genussysteem: *de*-nomina versus *het*-nomina (nonneutrum versus neutrum). Syntactisch is het verschil te zien aan concordantie tussen bepaald lidwoord en nomen: *den man, de vrouw, het kind*, en tussen onbepaald lidwoord en nomen: *nen man, ne vrouw, het kind*.⁽⁹⁾ Verder ook aan concordantie tussen nomen en adjectief.

Het West-Germaans deelde nomina al in declinatieklassen in, die zwak correleerden met *genus*. Na de verzwakking van de uitgangen bij de overgang naar het Middelnederlands correleert *genus* steeds sterker met de declinatieklasse van de zelfstandige naamwoorden. Verval of versmelting van deze declinatieklassen kon daardoor gevolgen hebben voor het voortbestaan van *genus*-opposities.

1.5. Indeling van deze studie

Ten aanzien van de hierboven geïntroduceerde verschijnselen gaan we na in hoeverre er inderdaad sprake is van interacties. Een eerste mogelijke interactie die wij onderzoeken is die tussen spontane palatalisatie en de *oe/uu*-umlaut. Het zal blijken dat het vermoeden van Goossens niet bevestigd wordt en dat in elk geval ook de *n*-declinatie bij het onderzoek betrokken moet worden. Paragraaf 2 onderzoekt een en ander op basis van speciaal daarvoor uitgevoerd veldwerk in Hardenberg (G113) en omgeving, paragraaf 3 aan de hand van dialectkaarten op basis van het GTRP. Een tweede mogelijke interactie die wij menen te mogen afleiden uit het vermoeden van Goossens betreft die tussen spontane palatalisatie en de umlautdeclinatie. Deze wordt behandeld in paragraaf 4. Voor een derde mogelijke interactie op basis van het vermoeden van Goossens kijken we in paragraaf 5 naar de invloed van de spontane palatalisatie en de *n*-declinatie op het genussysteem van de zelfstandige naamwoorden in de dialecten. Paragraaf 6 geeft een schets van een nieuwe theorie. Paragraaf 7 biedt een samenvatting van onze resultaten.

⁽⁹⁾ Merk op dat het Twentse genussysteem een geheel andere uitspelling heeft dan het Vlaams-Brabantse.

2. Spontane palatalisatie, de *oe/uu*-umlaut en de gegeneraliseerde *n*-declinatie in noordoost Salland

In 2007 is veldwerk verricht in Hardenberg (G113) en omgeving met de bedoeling (a) nog wat meer inzicht te verkrijgen in het verloop van de spontane-palatalisatielijin in woorden als *huis*, *buiten*, *uit* en *sluiten* versus woorden als *duif*, *buik* en *muis*⁽¹⁰⁾, maar vooral (b) te achterhalen of de woordparen *muis/muizen*, *buik/buiken*, *duim/duimen* en *huis/huizen* (in die gevallen dat het enkelvoud *hoes* is) gekenmerkt worden door de *oe/uu*-umlaut. Geheel onvoorzien heeft het veldwerk nog een derde doel gediend en (c) nieuw inzicht verschaft in de expansie van de *n*-declinatie ten koste van de *oe/uu*-umlaut. Meer dan 50 informanten zijn geraadpleegd, 40 geboren tussen 1917 en 1940, 10 tussen 1940 en 1956, de twee jongste in 1960 en 1965. In tabel 1 geven we de woordparen die we in de vragenlijsten hebben aangetroffen.⁽¹¹⁾

⁽¹⁰⁾ Aangezien in noordoost Salland - met name in Hardenberg (G113) en omgeving - de grens van de spontane palatalisatie in Kloeke (1927) niet juist getrokken was, werden in van Reenen (2006 hoofdstuk 5, paragrafen 2.1 en 2.2) al aanvullende gegevens uit diverse bronnen aan de bestaande kennis toegevoegd. Daaruit bleek dat aldaar *hoes* zowel als *huus* voorkomen, waarbij *hoes* karakteristiek voor Gramsbergen (G094) lijkt te zijn.

⁽¹¹⁾ Voor het veldwerk, zie de *Verantwoording*. De spelling van de vormen is voor zover niet relevant voor de probleemstelling genormaliseerd, zie ook de noten 2 en 12. Zijn de aantallen in tabel 1 per woordpaar lager dan 56 (het totale aantal vragenlijsten), dan gaat het om (a) ontbrekende of incomplete woordparen, (b) verkeerde vormen (meestal verkleinwoorden), en (c) beide (eenmalig) *moes/moes* en *vuust/voeste* (een hypercorrectie van onze jongste informante?).

mv van	+ uml	- uml	mv van	+pal	totaal
<i>doeve(duif)</i>			<i>duuve</i>		
+e	0	0		0	0
+en	0	54		1	55
<i>roete(ruit)</i>					
+e	2	0			2
+en	0	52			52
<i>voeste(vuist)</i>					
+e	1	1			2
+en	1	50			51
<i>boek(buik)</i>			<i>buuk</i>		
+e	12	0		0	12
+en	3	35		1	39
<i>doem(duim)</i>			<i>duum</i>		
+e	8	1		0	9
+en	0	44		1	45
<i>moes(muis)</i>					
+e	19	0			19
+en	1	34			35
<i>hoes(huis)</i>			<i>huus</i>		
+e	13	0		12	25
+en	2	1		27	30
totaal	62	272		42	376

Tabel 1. Meervouden (mv) van *duif*, *ruit*, *vuist*, *buik*, *duim*, *muis* en *huis* in Hardenberg (G113) en omgeving. Niet-gepalataliseerd met umlaut (= + uml) of zonder umlaut (= - uml); gepalataliseerd (= + pal)

Op basis van tabel 1 en het veldwerk concluderen we:

1. De vrouwelijke groep *doeve*, *roete* en *voeste* volgt met slechts 5 uitzonderingen op de 161 de *n*-declinatie: *doeven*, *roeten* en *voesten*.⁽¹²⁾
2. De manlijke groep, vertegenwoordigd door *boek* en *doem* plus vrouwelijk *moes* en onzijdig *hoes* krijgt in 52 gevallen umlaut met uitgang *-e*: *boek/buuke*, etc. (waar de *-e* een enkele keer wegvalt), maar volgt in niet minder dan 114 gevallen de *n*-declinatie: *boek/boeken*, etc. Mengvormen met um-

⁽¹²⁾ De enkelvouden in deze groep kunnen vooral bij de jongere informanten hun *-e* verliezen.

laut + *n* komen niet of nauwelijks voor. Van de 7 uitzonderingen volgen er 6 umlaut met uitgang -*n*. Mengvormen met -*e* zonder umlaut komen eveneens nauwelijks voor, zie tabel 2. In dit gebied heeft generalisatie plaats (gehad) van de vrouwelijke *n*-declinatie ten koste van de *oe/uu*-umlaut.

	+umlaut	-umlaut	totaal
<i>e</i> -meervoud	52	1	53
<i>n</i> -meervoud	114	38	152
totaal	166	39	205

Tabel 2: Umlautdeclinatie en *n*-declinatie in 97 dialecten. De *p*-waarde < 0,0000 (Fischer exact: 2-zijdig en 1-zijdig). Voor *boek*, *doem* en *moes* zijn de *p*-waarden in alle drie gevallen *p* < 0,0000 voor *hoes* *p* = 0,0188 (Fischer exact, 2-zijdig en 1-zijdig)

3. De vorm *huus* staat duidelijk alleen.⁽¹³⁾ Onder de aanname dat de 27 vormparen *huus/huusen* afkomstig zijn van *hoes/hoesen* en de 12 vormparen *huus/huuse* van *hoes/huuse*, is bij 39 van de 55 sprekers de spontane palatalisatie van de Hollandse Expansie over zowel *hoes/huuse* als *hoes/hoesen* heengeschoven. Al is daardoor de umlaut zelf niet langer als zodanig herkenbaar, de uitgang -*e* wijst er nog steeds op. (De spontane palatalisatie heeft uiteraard voor de *n*-declinatie als zodanig geen gevolgen.) Onder dezelfde aanname is in 27 gevallen de expansie van de *n*-declinatie ouder dan de spontane palatalisatie van de West-Germaanse *û*, en ligt dat in de overige 12 gevallen omgekeerd.
4. De twee meervoudsvormen worden door onze informanten per woord vrijwel perfect uit elkaar gehouden (zie ook Nijen Twilhaar 1990: 90 en Bloemhoff-De Bruijn 1998: 43).⁽¹⁴⁾ Wel valt op dat de invloed van de *n*-declinatie het laagst is bij *huis* (27+1=28), en dan toeneemt via *buik* (34) en *muis* (34), naar *duim* (44), verschillen die we misschien mogen zien in termen van lexicale diffusie. Bij spontane palatalisatie zien we het omgekeerde: *huus* is hier aanzienlijk minder resistent dan de andere drie woorden.

⁽¹³⁾ De twee jongste informanten, uit 1960 (1x) en 1965 (2x), zijn verantwoordelijk voor *buuk/buiken*, *duum/duumen*, *duuve/duuven* in tabel 1, zie ook de noten 11 en 12.

⁽¹⁴⁾ “De nieuwe meervoudsvormen op -*en* laten in het algemeen geen klinkerwisseling zien.”

5. Al valt er maar weinig te zeggen over de geografische spreiding van de vormen, aangezien nogal wat informanten binnen het gebied zijn verhuisd, toch is wel duidelijk dat in het gebied ten oosten van Bruine Haar (G141) te beginnen in Langeveen (G141a) de *oe/uu*-umlaut nog intact is. Dat blijkt ook uit geïsoleerde observaties buiten de vragenformulieren om elders in Twente (met uitzondering van Vriezenveen G171) en in Bentheim.

3. Spontane palatalisatie, de *oe/uu*-umlaut en de generalisatie van de *n*-declinatie in het GTRP

In deze paragraaf betrekken wij bij ons onderzoek de geografische dimensie. Dat doen we door vergelijking van dialectkaarten. De kaarten zijn gebaseerd op de data van het GTRP, plus twee aanvullingen: Bruine Haar (G141) en Langeveen (G141a), afkomstig uit het in paragraaf 2 besproken veldwerk.

Het vermoeden van Goossens vertalen wij in deze paragraaf in twee hypothesen die wij, in het voetspoor van Kloeke (1927) op basis van de woordparen *muïs/muizen* en *huis/huizen*, onderzoeken aan de hand van twee vragen: 1. Waar ligt of liggen de umlautgrenzen van woordparen als *huis/huizen* en *muïs/muizen*? 2. Waar liggen de grenzen van de spontane palatalisatie in *huis* en in *muïs*? Het zal blijken dat er grote gebieden bestaan waar de spontane palatalisatie de grens van de umlautgebieden niet bereikt, en dat er andere (zij het kleinere) gebieden zijn waar de spontane palatalisatie de umlautgrens gekruist heeft. Wij onderzoeken achtereenvolgens in paragrafen 3.1 en 3.2 de twee hypothesen. In de discussie gaan we niet in op verschillen ten zuiden van de grote rivieren, hoe interessant die ook zijn.

3.1. Hypothese 1: Wel of geen grensgebieden

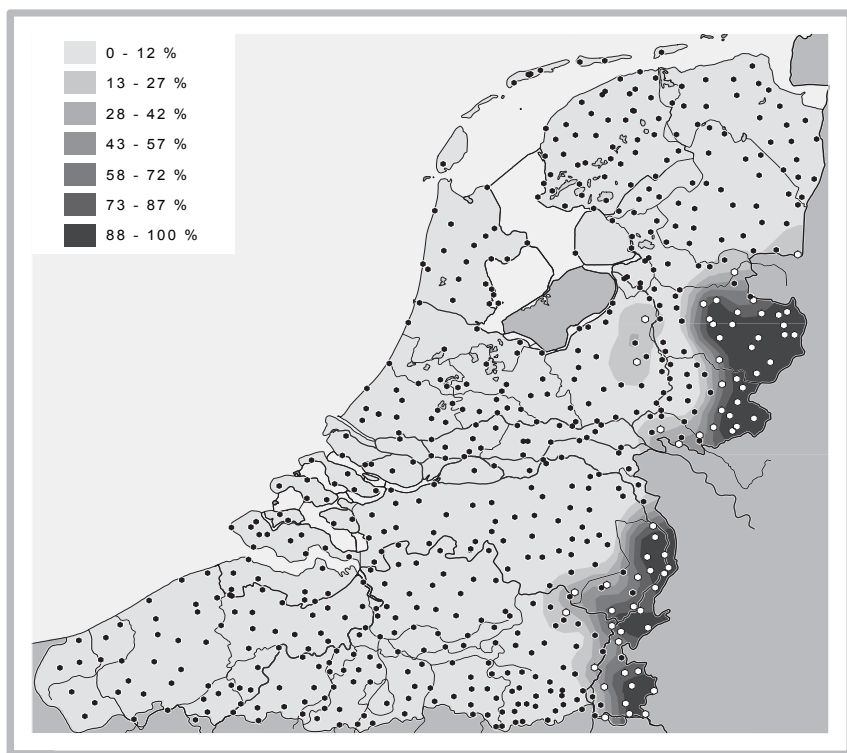
De eerste hypothese afleidbaar uit het vermoeden van Goossens is:

De *uu* van de spontane palatalisatie raakt over het hele taalgebied de *oe/uu*-umlaut.

In paragraaf 3.1.1 gaan wij na waar de grens ligt van de umlaut in *moes/muuse* en waar de grens van de spontane palatalisatie in *moes* enkelvoud. In paragraaf 3.1.2 doen we hetzelfde voor *hoes/huuse* en *hoes*.

3.1.1. Spontane palatalisatie en umlaut in *muus*/*muizen*

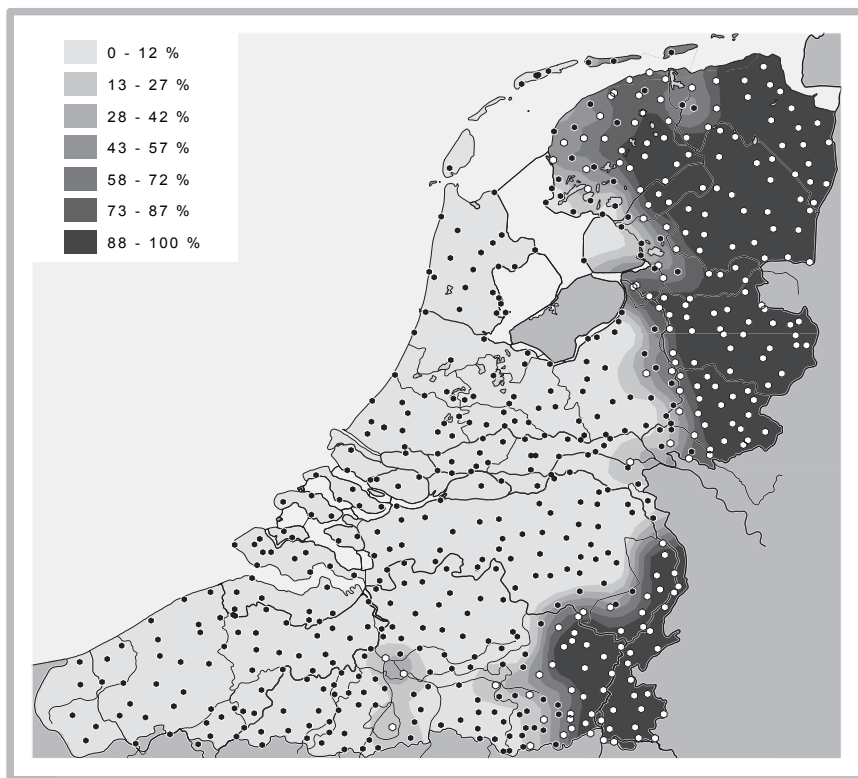
Op kaart 2 is donker het gebied met *moes/muuse*, kaart 3 geeft de grens tussen de enkelvoud *moes* (donker) en *muus* (en de daarvan afgeleide *ui*-klanken).



Kaart 2. Gebieden met het woordpaar *moes/muuse* (donker) versus woordparen zonder umlaut

Vergelijking van de kaarten 2 en 3 laat zien dat in het westen van Salland en van de Achterhoek en vooral ten noorden hiervan een groot gebied ligt waar de Hollandse Expansielijn (kaart 3) en de umlautlijn (kaart 2) elkaar niet raken. Daar is *moes* nog steeds *moes*, maar het meervoud is niet *muuse*. In praktisch heel Groningen en Drenthe en op veel plaatsen in Friesland, het westen van Salland en van de Achterhoek vinden we het meervoud *moes/moesen*, zonder umlaut en met *-n*. Dat woordpaar waren we bij het veldwerk in paragraaf 2 ook al tegengekomen. Hier is blijkbaar het vrouwelijke *n*-meervoud geëxpandeerd.

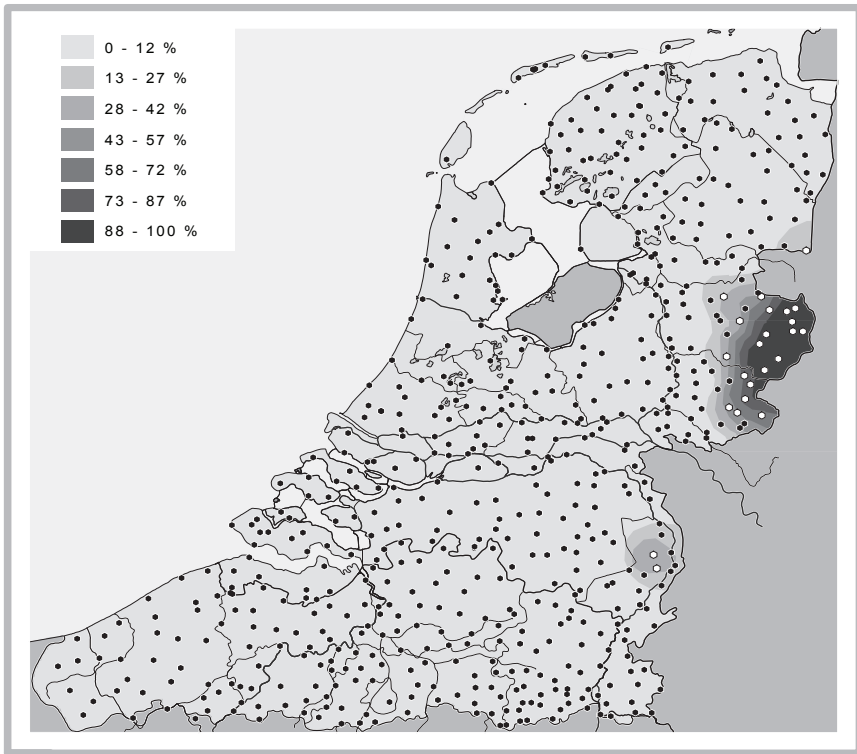
Wij concluderen dat gebieden met de *oe/uu*-umlaut en spontane palatalisatie in het geval van *muis* verre van complementair zijn. Daarmee is hypothese 1 voor wat betreft *muis*/*muizen* weerlegd.



Kaart 3. Enkelvoud *moes* (donker) tegenover *muus* en andere vormen van *muis* zonder achterklinker

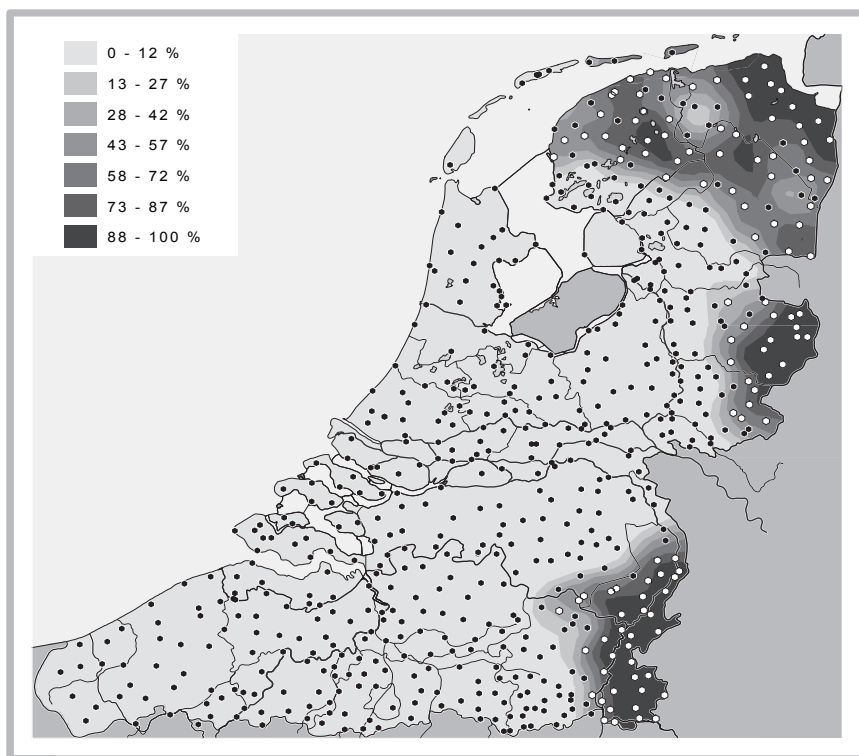
3.1.2. Spontane palatalisatie en umlaut in *huis*/*huizen*

Op kaart 4 is donker het gebied met *hoes*/*huuse*, kaart 5 geeft de grens aan tussen de enkelvouden *hoes* (donker) en *huus* (en daarvan afgeleide *ui* en andere klanken).



Kaart 4. Gebieden met het woordpaar *hoes/huuse* (donker) versus woordparen zonder umlaut

Vergelijking van de kaarten 4 en 5 laat zien dat in Twente en de Achterhoek de umlautlijn en de spontane-palatalisatielijn vrijwel samenvallen. Toch blijkt ook *hoes/hoesen* te bestaan, maar alleen in grote delen van Groningen, en delen van Friesland en Drenthe, zij het in aanzienlijk mindere mate dan *moes/moesen*. Deze gebieden hebben dus noch umlaut noch spontane palatalisatie. Al laat vergelijking van de kaarten 2 en 4 zien dat de umlautlijnen van *moes/muuse* en *hoes/huuse* verre van samenvallen, toch is hypothese 1 ook voor wat betreft *huis/huizen* weerlegd.



Kaart 5. Enkelvoud *hoes* (donker) tegenover *huus* en andere vormen van *huis* zonder achterklinker

3.2. Hypothese 2: Wel of geen overlap

De tweede hypothese afleidbaar uit het vermoeden van Goossens zou kunnen luiden: Het gebied van de spontane palatalisatie schuift nergens over het gebied van de umlaut heen, want umlaut vormt een barrière. Maar die formulering zou aanleiding kunnen geven tot een toetsbaarheidsprobleem. Aangezien bij expansie van *uu* naar het oosten vormen als *hoes/huuse* door de spontane palatalisatie veranderen in *huus/huuse*, is in dit woordpaar synchroon gezien niet langer van meervoudsumlaut sprake. Met andere woorden, met het oprukken van de spontane palatalisatie in een lexeem schuift de grens van de meervoudsumlaut in dat lexeem automatisch mee. En zo zijn spontane palatalisatie en umlaut dan vanzelf complementair op onze kaarten. Waar de een ophoudt begint per definitie de ander en daar valt dan verder niets aan te onderzoeken.

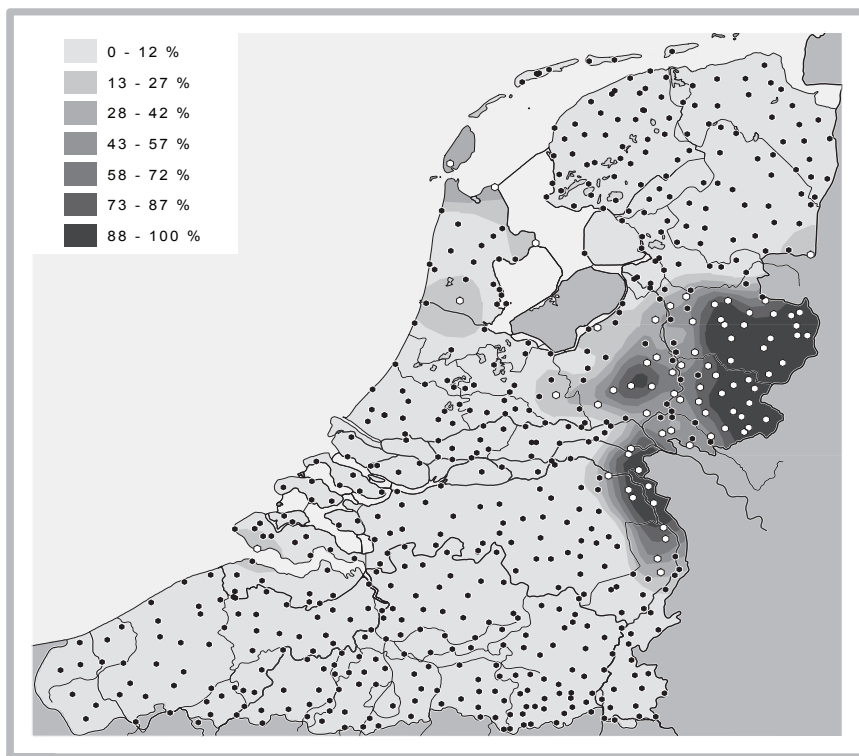
Wij gaan er echter vanuit dat het vermoeden van Goossens als empirisch toetsbaar bedoeld is en dat in zijn visie de spontane palatalisatie wel degelijk de umlautlijn van een bepaald lexeem ergens had kunnen kruisen, maar dat hij daar nergens sporen van heeft aangetroffen. Bij de verwoording van de hypothese moet daarom duidelijk zijn hoe zulke sporen eruit zien. Die menen we inmiddels in paragraaf 2 gevonden te hebben in woordparen als *huus/huuse*, afkomstig van *hoes/huuse*. Die zouden we in het gebied van de spontane palatalisatie niet mogen aantreffen. Daarentegen zouden woordparen als *huus/huusen*, afkomstig van *hoes/hoesen*, volgens het vermoeden van Goossens wel zijn toegestaan. Daarmee kan hypothese 2 als volgt worden geformuleerd:

Hypothese 2. Spontane palatalisatie van de *oe* wordt gestuit door de *oe/uu*-umlaut.

Hypothese 2 houdt in dat woordparen als *moes/muuse* en *hoes/huuse* niet veranderen in *muus/muuse* en *huus/huuse*. Of dat klopt onderzoeken we in paragraaf 3.2.1 door weer dialectkaarten te vergelijken. In paragraaf 3.2.2 bespreken wij de resultaten en hun implicaties.

3.2.1. Een oude umlautisoglosse: meervoud op -e of op -n in *huis/huizen* en *muis/muizen*

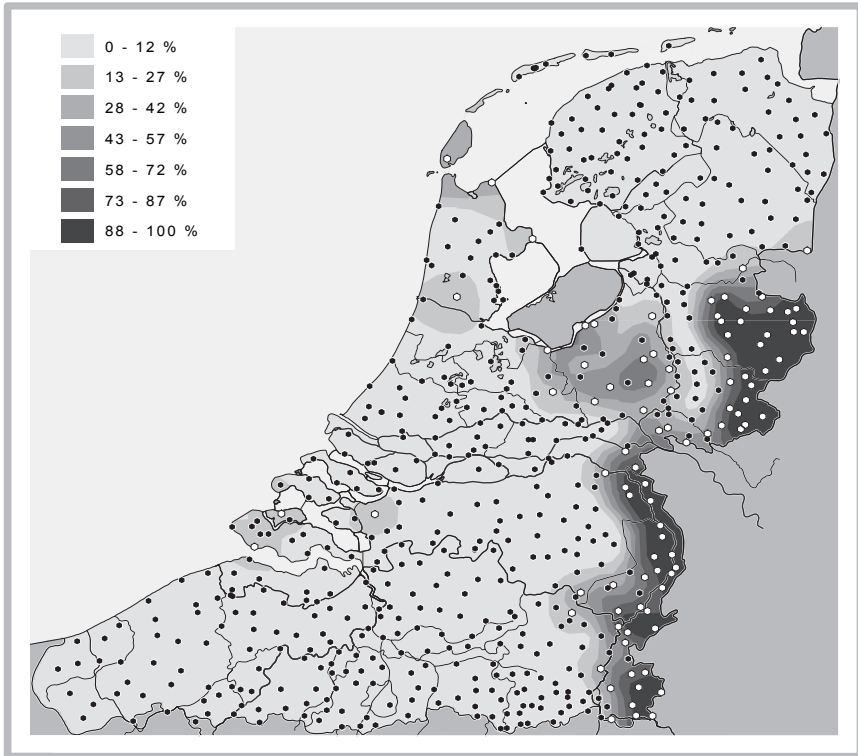
In paragraaf 2 hebben we aangenomen dat *huus/huuse* afkomstig moet zijn van *hoes/huuse*, en *huus/huusen* van *hoes/hoesen*. Deze aanname ligt ook ten grondslag aan de kaarten 6 en 7, waar wij het effect van de spontane palatalisatie genegeerd hebben door in donker aan te geven waar de woordparen *hVs/hVse* en *mVs/mVse* te vinden zijn (*V* staat hier voor *oe* of *uu*, maar niet voor *ui* en andere derivaten).



Kaart 6. Gebieden met *e*-meervoud bij *huus/hoes* (donker) versus andere meervouden

Vergelijking van de kaarten 6 en 7 laat zien dat, zolang we toestaan dat de stamklinker in het enkelvoud van *huis* en *muus* naast *oe* ook *uu* mag zijn, de gebieden met meervouden op *-e* verregaand samenvallen (we laten het zuiden weer buiten beschouwing). Vormen op *-e* zijn te vinden in Twente, de Achterhoek en op de Veluwe. *Huus/huuse* treffen we zelfs nog een keer in het oosten van de provincie Utrecht aan, *muus/muuse* tweemaal. Het kaartbeeld suggereert dat de grens van de *oe/uu*-umlaut tussen Utrecht en Gelderland kan hebben gelopen. Wel is op de kaarten 6 en 7 heel opvallend dat door het westen van de Achterhoek en West-Salland, vanaf de Liemers naar Kampen/Zwolle langs de IJssel naar het noorden, een corridor loopt met *n*-meervouden. De corridor is het duidelijkst te zien op de *muus*-kaart (kaart 7), maar onmiskenbaar ook - al is het wat vager - op de *huis*-kaart (kaart 6). Betrekken we ook de kaarten 2 en 4 erbij, dan gaat

het om *moes/moesen* en *huus/huusen*. De corridor lijkt het gebied van de *oe/uu*-umlaut in tweeën te splitsen. Wij beschouwen de verschillen op de kaarten 6 en 7 als historische ruis, de overeenkomsten als het bewijs dat in de tijd voordat de spontane palatalisatie in Salland een rol speelde, er in het hele zwarte gebied overal *moes/muuse* en *hoes/huuse* is gezegd.



Kaart 7. Gebieden met *e*-meervoud bij *muus/moes* (donker) versus andere meervouden

3.2.2. Overwegingen en conclusies

Wij besluiten deze paragraaf met de volgende overwegingen en conclusies:

1. *Muis/muizen* en *huis/huizen* hebben voor de expansie van de spontane palatalisatie vanaf de IJssel naar het oosten dezelfde umlautlijn gedeeld. Er is een periode geweest dat die lijn gelopen heeft bij de grens van Utrecht

en Gelderland.

2. Het oude *oe/uu*-umlautgebied is in Salland opgesplitst niet door enige vorm van Hollandse Expansie, maar door de expansie van de *n*-declinatie die daar een corridor vormt, waar we *moes/moesen* en *huus/huusen* vinden. In deze corridor is de expansie van de *n*-declinatie ouder dan de expansie van de spontane palatalisatie.
3. Wie vraagtekens zet bij onze aanname dat *muus/muuse* van *moes/muuse* komt via spontane palatalisatie, wijzen wij op het getuigenis van twee informanten op de Veluwe, wier uitspraak wij hebben gekarteerd als *moes/muuse*, zie kaart 2, iets ten westen van de IJssel: Heerde (F113) en Apeldoorn (F151). De informant uit Heerde verklaart dat hij voor het enkelvoud meestal *muus* zegt in plaats van *moes*, die uit Apeldoorn dat hij vroeger *moes* zei, maar nu *muus*. Zij kennen beiden dus zowel *moes/muuse* als *muus/muuse* en bij onze kartering hebben we voor de minder gebruikelijke dan wel conservatieve vorm gekozen. Deze twee informanten leggen met hun getuigenis het mechanisme van de verandering expliciet bloot. In hun perceptie stopt de *uu* van de spontane palatalisatie de *oe/uu*-umlaut niet, maar is die bezig de *oe* van het enkelvoud te vervangen, zonder tussenkomst van de *n*-declinatie. In geen van de andere onderzochte woorden hebben we overigens op de Veluwe sporen van de umlautdeclinatie aangetroffen, *moes/muuse* is hier blijkaar de laatste der Mohikanen.
4. Op de kaarten 6 en 7 hebben wij alle woordparen met andere klinkers dan *oe* en *uu* ook al hadden ze de uitgang *-e* licht gekarteerd. Deze woordparen doen dus niet met *hVs/hVse* en *mVs/mVse* mee. De reden dat wij deze keuze hebben gemaakt is dat het verschil tussen *-en* en *-e* niet overal in het taalgebied even belangrijk is. Met name in Holland is de aan- of afwezigheid van de *-n* in *-en* vaak variabel en marginaal. Dit staat in schril contrast met het oosten en het noorden van het taalgebied. De scheidslijn is te zien op de kaarten in Van Loon (1986: kaart 18), De Wulf & Taeldeman (2001: 26-27), Goeman (2001: 74) en De Schutter (2001: 120-126). We hebben de reconstructie van de umlautlijnen van *huis/huizen* en *muis/muizen* dus alleen betrokken op het gebied ten oosten van bovengenoemde scheidslijn. Het is echter heel wel mogelijk dat het oorspronkelijke umlautgebied, waarvan we nu slechts resten aan de IJssel vinden en een groter gebied verder naar het oosten, nog verder naar het westen heeft gelopen en heel Holland

en Utrecht heeft omvat, en misschien wel heel Nederland ten noorden van de grote rivieren (over het zuiden later).

5. Indien opgevat als hypothese 2 is ook dit deel van het vermoeden van Goossens weerlegd. Spontane palatalisatie in *hV's* trekt zich niet alleen niets van de *n*-declinatie aan, maar evenmin iets van de *oe/uu*-umlaut. Wel moet gezegd dat deze overlap voornamelijk optreedt bij één nomen *huis*. Wat is zo bijzonder aan *huis* dat het apart zet van de andere nomina? Heeft dat iets te maken met zijn hoge frequentie en tijdelijk hoge prestige (Van Reenen 2006), of is er (tevens) een taalinterne reden? In paragraaf 6.3 zullen we betogen dat de eerder opgemerkte bijzondere morfologische status van *huis* (onzijdig nomen in de umlautklasse) mede ervoor verantwoordelijk kan zijn geweest dat de spontaan palataliseerde vorm *huus* over de umlautgrens heeft kunnen expanderen.

4. Spontane palatalisatie en de umlautdeclinatie

Goossens kan met zijn formulering ook iets anders bedoeld hebben. Hij kan niet zozeer de *oe/uu*-umlaut op het oog hebben gehad, maar veeleer de umlautdeclinatie in haar geheel, dus met inbegrip van woordparen als *hoop/heupe*, *board/beurde* en *boom/beume*. De vraag is dan: houdt in tegenstelling tot de *oe/uu*-umlaut de umlautdeclinatie als systematisch-morfologisch begrip de spontane palatalisatie tegen? Dringt spontane palatalisatie niet door in dialecten die umlaut bij de meervoudsvorming systematisch gebruiken? Zo opgevat zal een dialect met woordparen als *hoes/huuse* + *board/beurde* + *hoop/heupe* zich onder druk van de spontane palatalisatie van de *oe* niet kunnen ontwikkelen tot *huus/huuse* + *board/beurde* + *hoop-heupe*, maar een dialect met woordparen als *hoes/hoesen* + *board/boarden* + *hoop/hoopen* zal zich onder druk van de spontane palatalisatie wel kunnen ontwikkelen tot *huus/huusen* + *board/boarden* + *hoop/hoopen*.⁽¹⁵⁾ In hypothese 3 betrekken wij het hele *morfologische systeem* van de meervoudsumlaut van de taalvariëteit in de beschouwing en is het vermoeden van Goossens toetsbaar.

⁽¹⁵⁾ Wij laten buiten beschouwing dat de umlautlijnen van al deze vormen niet zonder meer overal hoeven samen te vallen. In het grensgebied van Noord-Brabant en Limburg bijvoorbeeld ligt de lijn van het meervoudsumlaut in *hoop* en vooral *boom* verder naar het westen dan de lijnen van *muis* en *huis*. Daar kunnen we hier echter niet verder op ingaan.

Hypothese 3. Spontane palatalisatie wordt in de dialecten gestuit door de umlautdeclinatie als morfologisch systeem.

Dat spontane palatalisatie in de dialecten zou worden gestuit door de umlautdeclinatie wordt bevestigd door Van Loon (1986:80-83).⁽¹⁶⁾ Voor het toetsen van hypothese 3 heeft Postma (2007) in een set van 50 dialecten van het GTRP naast *hoes/huuse*, de controlelemma's *moes/muuse*, *hoop/heupe* en *board/burde* onderzocht.⁽¹⁷⁾ Voor elk dialect werd het al dan niet optreden van spontane palatalisatie in het enkelvoud van *huis* vastgesteld en daarnaast werd voor elk dialect tot het gebruik van umlautdeclinatie als systeem besloten als minstens twee van de drie controlelemma's umlaut hadden. Of de meervoudsvorm *huuse* dus door umlaut werd verkregen of door spontane palatalisatie werd aldus omzeild. Er kon zo voor elk dialect worden vastgesteld of het wel/geen spontane palatalisatie en wel/geen umlaut had. De resultaten staan in tabel 3.

	+umlaut	-umlaut	totaal
+ spontane palatalisatie	54	5	59
- spontane palatalisatie	0	38	38
totaal	54	43	97

Tabel 3: Umlautdeclinatie en spontane palatalisatie in 97 dialecten. De p-waarde < 0,0000 (Fischer exact: 2-zijdig en 1-zijdig)

Het valt op dat de off-diagonale vakken vrijwel leeg zijn (0 respectievelijk 5). Deze anticorrelatie is zeer significant. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat deze significantie naar welgevallen opgevoerd kan worden door de testregio te vergroten, omdat de achterlanden, zoals Holland (geen umlautdeclinatie, wel spontane palatalisatie) en Duitsland (wel umlautdeclinatie, geen spontane palatalisatie) in de twee diagonale vakken terecht komen. Het lijkt daarom beter om de significantie te testen door lokaal in te zoomen, de schaal dus te verkleinen, en te kijken of de correlatie dan gehandhaafd blijft. We nemen dus als methodologische regel aan de stelling in (1).

⁽¹⁶⁾ “Toch zal een algehele overgang $\bar{u} > \bar{y}$ in het Brabants en Zuidgelders pas mogelijk zijn geworden in de 11e-12e eeuw, na het verdwijnen van de morfologische umlaut”. (Van Loon 1986:83, zie ook kaart 15).

⁽¹⁷⁾ Er is in het GTRP nog een vierde nomen met umlaut opgenomen te weten *boom/beume* dat Postma (2007) ontgaan is. De indruk is dat dit het resultaat niet significant beïnvloedt.

(1) *Schaalinvariantie*

Een geografische correlatie of anticorrelatie in de vorm van twee samenvallende isoglossen geven dan en slechts dan een actief werkzaam taalkundig proces weer indien de correlatie schaal-invariant is.

Dit methodologisch principe zegt dat een (anti-)correlatie moet blijven bestaan ook als men inzoomt op de isoglosse zelf. In tabel 4 geven wij de resultaten van het geografisch-kleinschalige maar intensieve veldwerk.

	+umlaut	-umlaut	totaal
+ spontane palatalisatie	21	14	35
- spontane palatalisatie	6	9	15
totaal	27	12	50

Tabel 4. De umlautdeclinatie en spontane palatalisatie in 50 dialecten. Significantie volgens Fischer exact: $p = 0,228$ (2-zijdig), $p = 0,161$ (1-zijdig)

Bekijken wij deze gegevens, dan zien we op lokaal niveau de anticorrelatie verdwijnen (de p -waarde = $0,161$, 1-zijdig). We concluderen daarom dat het vermoeden van Goossens evenmin in de vorm van hypothese 3 op het niveau van de *umlautdeclinatie* te handhaven is.

5. Palatalisatie, declinatieklasse en genus

In deze paragraaf rekken we het vermoeden van Goossens nog wat verder op door niet spontane palatalisatie versus *umlaut* maar spontane palatalisatie versus *genus* te bekijken. De reden is deze: zoals opgemerkt komt meervoudumlaut vooral voor in manlijke woorden, het n -meervoud oorspronkelijk vooral in vrouwelijke woorden. Al is de ruimtelijke distributie van de twee meervoudklassen - op $-n$ of met umlaut - niet helemaal complementair, toch lijkt er samenhang te bestaan tussen de reductie van het meervoudumlaut tot het n -meervoud en de reductie van het 3-genussysteem tot het 2-genussysteem. Is het misschien zo dat door expansie van spontane palatalisatie het 3-genussysteem van het oudere Nederlands tot een 2-genussysteem is gereduceerd, dan wel dat het verval van het 3-genussysteem tot een 2-genussysteem de weg heeft vrijgemaakt voor spontane palatalisatie en/of generaliseerd n -meervoud?

Hypothese 4. Spontane palatalisatie doorkruist het 2-genusgebied maar wordt gestuit op de grens van het 3-genusgebied.

In het hedendaagse Twents bestaan er – het *s*-meervoud en onregelmatigheden daargelaten – nog steeds drie klassen van zelfstandige naamwoorden: umlaut + *-e* (grotendeels manlijk), *-n* zonder umlaut (grotendeels vrouwelijk), en stamverlenging + *-e* (onzijdig en een paar manlijke nomina). Het genus komt tot uiting in de selectie van het lidwoord en/of in de vorm van het adjectief. (In sommige dialecten verdwijnt de oppositie op het lidwoord bij aanwezigheid van de oppositie op een adjectief). Hoewel declinatieklasse en genus strikt genomen niet samenvallen, lijken *verval* van het 3-genussysteem tot een 2-genussysteem en *verval* van declinatieklasse dat wel te doen. Sommige oostelijke dialecten hebben nog een productief 3-genussysteem, zowel gemarkeerd op het zelfstandig naamwoord (de declinatieklasse) als in de syntactische groep (concordantie met adjectief en/of *den/de/het*). Nu hebben we hierboven (in paragraaf 2) al gezien dat sprekers per woordpaar scherp uit elkaar houden of een woord umlaut + *e* heeft dan wel *-n*. Dit suggereert dat het gegeneraliseerde *n*-meervoud ten noorden en ten westen van Twente te maken heeft met het verval van de manlijk-vrouwelijk-oppositie. Deze suggestie hebben we getoetst aan de hand van het GTRP waarin het bestaan van genusoppositie bij veel dialecten traceerbaar is. Hierbij is voor een set van 35 dialecten in Twente en de Achterhoek plus omgeving per dialect geanalyseerd of ze een 2-genus- of een 3-genussysteem hadden en of ze vatbaar waren voor spontane palatalisatie in het enkelvoud *hoes*. De resultaten staan in tabel 5.

	- palatalisatie	+ palatalisatie	totaal
+ 3-genus	15	2	17
- 3-genus	8	10	18
totaal	23	12	35

Tabel 5. Palatalisatie en genus. Significantie volgens Fischer exact: $p = 0,012$ (2-zijdig), $p = 0,008$ (1-zijdig) (data uit Postma 2007)

We zien dat de correlatie niet absoluut is maar zeker significant. Tabel 4 suggereert dat spontane palatalisatie in complementaire distributie is met het 3-genussysteem; slechts twee dialecten (Hardenberg G113 en Vriezenveen G171) onttrekken zich hieraan. Omgekeerd is palatalisatie niet verplicht als er een 2-genussysteem is. Later in deze paragraaf zullen we zien dat dit laatste komt omdat er voor dialecten met twee genera een derde optie is: het gegeneraliseerde *n*-meervoud.

Vervolgens hebben we een vergelijkbaar onderzoek gedaan naar een (anti-) correlatie tussen gegeneraliseerd *n*-meervoud en genus. Als testwoorden hebben we weer *muis*, *hoop*, *baard* en *boom* bekeken die oorspronkelijk umlaut + *e* hadden.⁽¹⁸⁾ Als in een dialect al deze woorden tot de *n*-declinatie zijn overgegaan, hebben we het dialect geklassificeerd als hebbende een gegeneraliseerd *n*-meervoud. Vervolgens zijn we nagegaan of het dialect een 3 dan wel 2 genussysteem heeft. De resultaten staan in tabel 5.

	- GG n-mv	+ GG n-mv	totaal
+ 3-genus	25	0	25
- 3-genus	9	9	18
totaal	34	9	43

Tabel 6. Gegeneraliseerd *n*-meervoud (GG n-mv) en genus (op basis van GRTP-database). Fischer exact: $p < 0,000$ (2-zijdig en 1-zijdig)

De correlatie is significant. Tabel 6 suggereert dat het gegeneraliseerd *n*-meervoud in complementaire distributie is met het 3-genussysteem; geen enkel dialect binnen de steekproef onttrekt zich hieraan. Omgekeerd is het gegeneraliseerde *n*-meervoud niet verplicht als er een 2-genussysteem is. Dat komt vanwege het bestaan van spontane palatalisatie zonder een *n*-meervoud.

Tenslotte hebben we bekeken of spontane palatalisatie en gegeneraliseerd *n*-meervoud anticorreleren. Dat blijkt niet het geval te zijn. Het is wel zo dat de twee globaal geografisch gescheiden zijn: spontane palatalisatie in het westen en generaliseerd *n*-meervoud in het noorden. Maar er is een groot gebied waar beide verschijnselen overlappen. Dat is het gebied dat zowel op kaart 1 als op kaart 7 zwart is, voornamelijk Salland. Als we dit gebied buiten beschouwing laten, krijgen we de volgende indeling in drieën.⁽¹⁹⁾

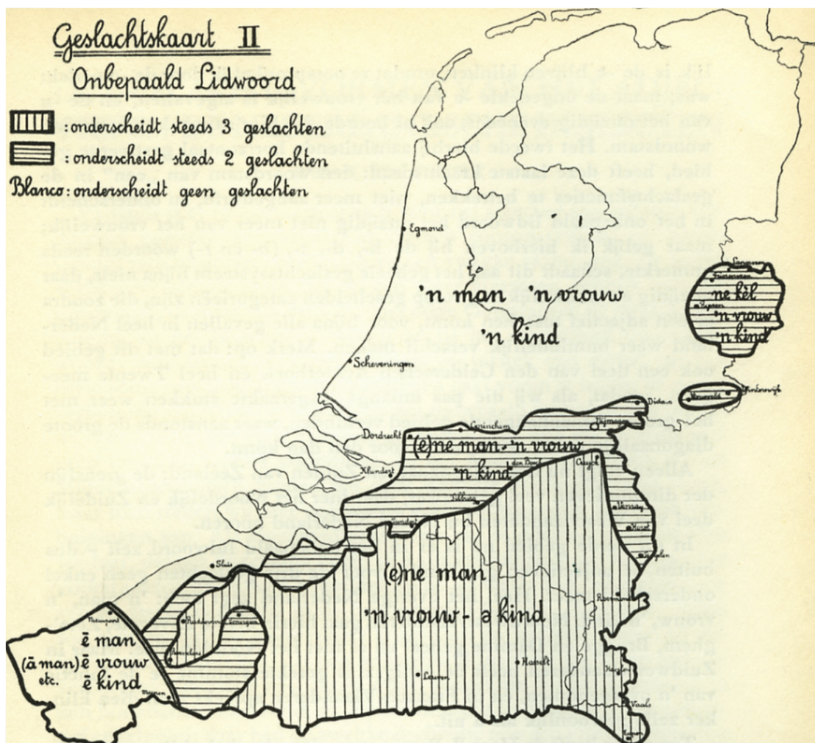
⁽¹⁸⁾ De dialectset is iets uitgebreid ten opzichte van de set in Postma (2007). Tevens is 'boom', dat in Postma (2007) over het hoofd was gezien, aan de dataset toegevoegd.

⁽¹⁹⁾ De reden om van dit gebied te abstraheren is de sociolinguïstische aard van de verandering in het gebied in het relatief recente verleden.

(2) *Drie opties voor het Nederlands ten noorden van de grote rivieren*

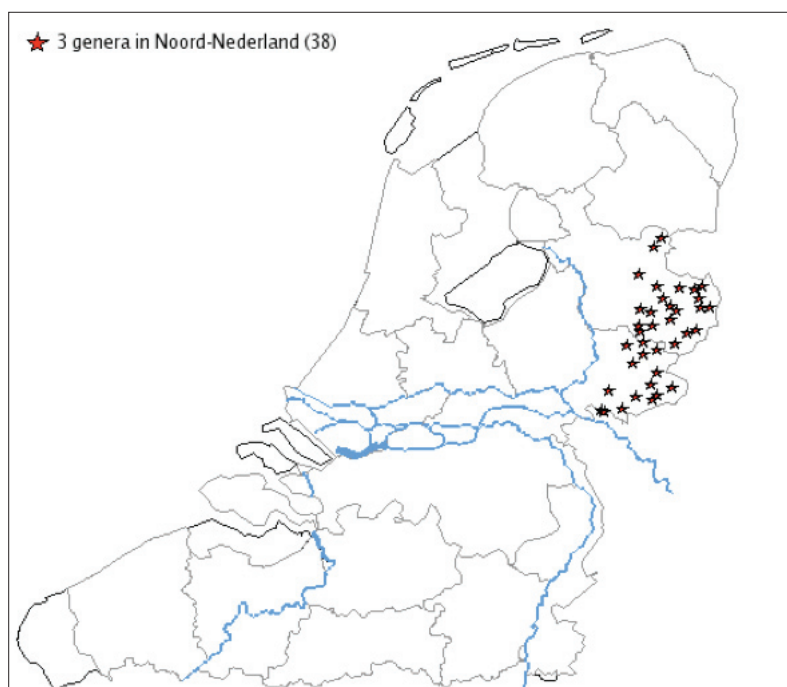
	Westen	Twente	Noorden
3-genus	nee	ja	nee
spontane palatalisatie	ja	nee	nee
<i>n</i> -meervoud	nee	nee	ja

Het schema in (2) suggereert dat de vatbaarheid voor palatalisatie in het westen en de vatbaarheid van een geëxpandeerd *n*-meervoud in het noorden te maken hebben met het verval van het 3-genussysteem. De anticorrelaties van het Twente-systeem met de twee andere systemen zijn significant. Dat is ook af te lezen van de kaart van Van Ginneken (1937: 355), waarop het 3-genusgebied globaal in kaart is gebracht, zie kaart 8.



Kaart 8. Genusonderscheid in de Nederlandse dialecten op basis van het onbepaalde lidwoord volgens Van Ginneken (1937)

De genuskaart van Van Ginneken wordt grotendeels bevestigd door data uit het GTRP en de SAND. Het genus in onbepaalde nomina al dan niet met adjectief (bijvoorbeeld *nen man* versus *ne vrouw* in het GTRP) werd vermeerderd met de verspreiding van 3 genera op aanwijzende voornaamwoorden⁽²⁰⁾ via data uit de SAND, zie bijvoorbeeld de isoglosse *dén man* - *die man* (testzin 167). Het 3-genusgebied vormt op kaart 9 een samenhangend gebied van Twente + een paar naastgelegen plaatsen in Salland, en de Achterhoek. Als we nu terugkeren naar kaart 4, dan blijkt het witte gedeelte te bestaan uit gebieden met spontane



Kaart 9. Genusonderscheid in de Noord-Nederlandse dialecten op basis van onbepaald lidwoord, adjectief en aanwijzend voornaamwoord volgens GRTP en SAND (testzin 167)

⁽²⁰⁾ Reden van deze toevoeging is een suggestie in Entjes (1970:251) omtrent een grotere verspreiding van genus op aanwijzende voornaamwoorden. Deze suggestie werd overigens niet bevestigd door de (beperkte) data uit de SAND, zie bijvoorbeeld de isoglosse *dén man* - *die man* (testzin 167). Drievoudig genus op demonstrativa komt wat geografische spreiding betreft met het vorige gebied overeen.

palatalisatie (*huus-huuse* en zijn gediftongeerde derivaten) vermeerderd met de gebieden met een gegeneraliseerd *n*-meervoud (*hVsen*). Ten noorden van de grote rivieren lijkt het gebied zonder spontane palatalisatie en zonder gegeneraliseerd *n*-meervoud (dus buiten de Hollandse expansie en het Groningse gebied) overeen te komen met het 3-genus gebied. Ten zuiden van de grote rivieren geldt die correlatie niet. Over de situatie aldaar meer in paragraaf 6, waarin we ook een historisch scenario en een theorie voor genusverval ontwikkelen.

De interpretatie van de correlaties in termen van oorzaak en gevolg is niet onmiddellijk duidelijk. Heeft *huus* als enig zelfstandig naamwoord⁽²¹⁾ dat in Salland de spontane palatalisatie heeft ondergaan en dat bovendien zelf onzijdig is het verschil tussen manlijk en vrouwelijk aldaar geneutraliseerd? Dat klinkt onwaarschijnlijk. Of heeft *huus* in een 2-genusgebied kunnen floreren maar werd daarbij gestuit door het 3-genussysteem van Twente? Dat klinkt iets waarschijnlijker. Of moet veeleer het gegeneraliseerde *n*-meervoud van het Noorden verantwoordelijk worden gesteld voor het 3-genusverval? Het feit dat dit generaliseerde *n*-gebied het 3-genusgebied geheel omsluit zou hiervoor kunnen pleiten. Of is het een combinatie van deze factoren? In de volgende paragraaf wordt een poging ondernomen om een samenhangend model te schetsen dat genusverval, gegeneraliseerd *n*-meervoud en spontane palatalisatie met elkaar in verband brengt. Het geeft een theoretische onderbouwing voor de op het eerste gezicht arbitraire correlaties. Dit model verschaft tevens een mogelijkheid de ontwikkelingen op de tijdas en in de geografie te plaatsen.

6. Naar een theorie van genusverval

Tot nu toe werden drie interpretaties van het vermoeden van Goossens weerlegd. In de vorige paragraaf werd een alternatieve morfologische interpretatie opgesteld waarin correlaties met umlaut vervangen werden door correlaties met genus. Zo geformuleerd, bleek er een complementariteit te bestaan van spontane palatalisatie en/of gegeneraliseerd *n*-meervoud enerzijds en drievoudig genus anderzijds. Laten we eerst op grond van de gevonden correlaties een scenario schetsen.

⁽²¹⁾ Plus de 5 woorden die tot andere woordklassen behoren: *uit, buiten, duizend, sluiten, gebruiken*. Die blijven hier buiten beschouwing.

6.1. Het geografisch-temporele scenario van het genusverval

Het historische scenario ziet er globaal als volgt uit. Het oudste Nederlands werd ten noorden van de grote rivieren en in het oosten gekenmerkt door meervoudumlaut zoals we dat nu nog in Twente aantreffen, ten zuiden van de rivieren door spontane palatalisatie van West-Germaanse *û* in vormparen zonder umlaut. De twee processen zijn geheel complementair. In een volgende fase treedt expansie op van de spontane palatalisatie vanuit het gebied ten zuiden van de grote rivieren naar Utrecht en de Betuwe en langzaam verder naar het oosten over de Veluwe tot aan de IJssel: een verstoring van de ‘ideale’ situatie. Mogelijk al tegelijkertijd treedt een tweede verstoring op - van mogelijk gescheiden oorsprong: de expansie van de *n*-declinatie. Deze veroorzaakt de slurfachtige corridor die Twente afsluit van de rest van Nederland. Een derde verstoring is de Hollandse Expansie van de spontane palatalisatie van *hōes* > *huus* (en de 5 andere woorden) in Salland en de Achterhoek, die Van Reenen (2006) in de 17de eeuw plaatst.

De eerste twee expansies gaan hand in hand met een verval van het 3-genussysteem tot een 2-genussysteem in het noordelijk deel van de Nederlanden. Dit is mede mogelijk doordat de declinatieklassen van het zelfstandige naamwoord verregaand correleren met genus. Er zijn twee ontwikkelingen die samenzweren: meer westelijk is er de generalisatie van het *uu*-meervoud van de overwegend manlijke *boek/buuke*-umlaut naar het enkelvoud (*buuk/buuke*) onder invloed van zuidelijk *buuk*; meer naar het noordoosten is er de expansie van de vrouwelijke *n*-declinatie ten koste van de meervoudsumlaut (*boek/boeken*). In paragraaf 6.2 zullen we dit scenario theoretisch onderbouwen. Daarbij zal blijken dat sjwa-apocope een essentieel faciliterende rol moet hebben gespeeld.

6.2. Het grammaticale scenario van genusverval

Een en ander zou grammaticaal als volgt in elkaar kunnen zitten. Taalstructureel heeft nominale klasse een nauwere band met de wortel dan getal en daarom nemen we het algemeen morfologische patroon aan als in (3a).

- (3) a. [[[Wortel]-Klasse]-Getal]

Al in het Germaans is Klasse+Getal tot een portmanteaumorfeem samengesmolten, wat we in (3b) gerepresenteerd hebben.

- (3) b. [[Wortel] Klasse+Getal]

Hierin is de wortel geordend ten opzichte van het complex Klasse+Getal, maar klasse en getal onderling niet. Deze twee categorieën worden uitgedrukt met één morfeem. In het latere Nederlands heeft *-e(n)* de status van een agglutina-tief meervoudsmorfeem gekregen, zowel in het noorden als in het zuiden van het taalgebied. We nemen aan dat het gehele taalgebied een ontwikkeling heeft doorgemaakt als in (4), waarbij de klassemarker zich losmaakt en samen met de wortel heranalyseert tot een nieuwe eenheid.

- (4) Fase 1 – Fase2 – Fase 3 –
 (Oud-)Germaans Overgangsfase Later Nederlands
- [[Wortel] Klasse+uitgang] → [[[Wortel] Klasse] Uitgang] → [[Wortel+Klasse]- Uitgang]

Het uitspellingsschema voor Klasse+Getal ziet er voor het Twents als representant van de oudere fase-1 uit als in (5a). Hierin hebben we drie regelmatige manieren om meervouden te vormen: toevoeging van *-n*, toevoeging van een sjwa + umlaut, en toevoeging van een sjwa + een mora (uitgedrukt als μ) die we veelal gerealiseerd zien als een verlenging van de stamklinker.⁽²²⁾⁽²³⁾

(5a) *Het 3-genussysteem*

klasse	meervoudmarkeerder	voorbeeld
klasse 1	$\text{ə} + \mu$	glas - gla:ze
klasse 2:	$\text{ə} + \text{uml}$	buk - byke
klasse 3:	n	duve - duven

(22) Mogelijk is stamverlenging met *-er-* (*kind/kinderen*) eveneens een realisatie van deze onderliggende moraische klassemarkerder in die gevallen dat verlenging van de stamklinker geen optie is, bijvoorbeeld bij clusterstammen. Het betreft net als bij stamklinkerverlenging neutra. Tegen deze identificatie pleit mogelijk het gecombineerd voorkomen in modern Nederlands *blad/bladeren* en *gelid/gelederen*.

(23) Bloemhoff-De Bruijn (1998:43) analyseert ten onrechte het paradigma [ɣlas-ɣlæzən] als umlaut + en ([ɣlæzən]). Sommige dialecten echter verhogen lange [a:] systematisch tot [æ:], zoals in [kæməɹ].

We zien dat een dergelijk complex dialect geen uniforme typering van meervoud heeft. Meervoud is portmanteau met klasse. Ook hebben de nominale klassen geen expliciete markering in het enkelvoud, behalve in het vrouwelijk (bijvoorbeeld *doeve*) met klassemarkeerder *-e* in het enkelvoud. Bovenstaand systeem is in principe stabiel maar we zullen nu aantonen dat het vatbaar wordt voor heranalyse zo gauw het systeem sjwa-apocope ondergaat.⁽²⁴⁾

Diachroon is sjwa-apocope een verschijnsel dat aan het einde van de 13de eeuw begonnen is in het gebied dat loopt van Holland naar het noorden van Limburg, zie Marynissen (1995), Van Reenen & Mulder (1998, 2003: 408-409). Na deze sjwa-apocope wordt het schema dan (5b). Door sjwa-apocope wordt een singularis *doeve* dus *doefen* en wordt de meervoudmarkeerder hiervan $\text{ə} + n$.

(5b) *Het 3-genussysteem met schwa apocope*

<u>klasse</u>	<u>meervoudmarkeerder</u>	<u>voorbeeld</u>
klasse 1	$\text{ə} + \mu$	γ las - γ la:ze
klasse 2:	$\text{ə} + \text{Uml}$	buk - byke
klasse 3:	$\text{ə} + n$	duf - duven

In een dergelijk schema zijn alleen de meervouden gemarkeerd voor nominale klasse. De klassemarkering in het enkelvoud blijft leeg of zonder fonologische uitspelling. Dit nieuwe schema is echter te heranalyseren. Het taallerende kind kan de ondoorzichtigheid van het schema verminderen door aan te nemen dat de sjwa het eigenlijke meervoudsmorfeem is en de drie resterende ingrediënten (μ , de umlautsfactor en de *n*) de markeerders van de klasse.⁽²⁵⁾

⁽²⁴⁾ Dialecten met drie genera met sjwa-apocope zijn nu in het gebied van de sjwa-apocope geheel verdwenen vanwege de hier besproken ontwikkelingen. Buiten dit gebied komt sjwa-apocope ook voor en kan het Twentse dialect van Ootmarsum (G177) als voorbeeld dienen. De sjwa-apocope in Ootmarsum is een recente ontwikkeling.

⁽²⁵⁾ Over de geografische relatie tussen sjwa-apocope en de verspreiding van het “analogische” *-e* meervoud, zie Marynissen (1995:405ff).

(5c) *Geheranalyseerd systeem met drie genusklassen*

Klasse	klassemorfeem	meervoud	voorbeeld
klasse 1	μ	$\varnothing$	γ las - γ la:ze
klasse 2:	Uml	$\varnothing$	buk - byke
klasse 3:	n	$\varnothing$	duf - duven

Daarmee heeft het taallerende kind de ondoorzichtige portmanteaustructuur vervangen door de meer analytische structuur van de intermediaire fase 2 in schema (4). We moeten dan wel uitleggen waarom deze klassemorfemen (μ , umlautsfactor en de *-n*) zich in het enkelvoud niet fonologisch manifesteren. Omdat deze drie klassemorfemen zich op dit punt gelijkelijk gedragen, kunnen we dit gedrag samenvatten onder de regel in (6).

(6) *Laat klasse bij voorkeur leeg*

Dit is op zichzelf natuurlijk te sterk want in het meervoud komen de μ , de umlautsfactor, en de *-n* wel naar boven. Die verplichte realisatie kunnen we echter toeschrijven aan het feit dat het daaropvolgende meervoudsmorfeem zelf lexicaal is, maar het singularismorfeem nul. Nu is er voor het Engels een regel ontwikkeld die het proces van nulderivatie beregelt (Myers 1984, Pesetsky 1995).

(7) *Generalisatie van Myers*

Een nulmorfeem blokkeert verdere derivatie

Deze regel stelt dat nulderivatie mogelijk is onder voorwaarde dat er geen verdere afleiding plaatsvindt. Om de regel te illustreren geven we hier een voorbeeld uit het Nederlands.⁽²⁶⁾ Om een leraar in enig vak op de middelbare school aan te geven kan men het vak en het lexeem *leraar* samenstellen, zoals in (8a-c). Voor onderwijs in talen is dat niet mogelijk, zoals blijkt uit (8d).

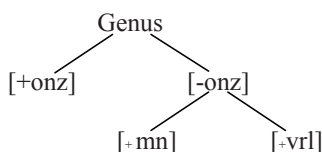
⁽²⁶⁾ Het Nederlandse voorbeeld is zuiver illustratief en wil geen aanspraak maken op juistheid. Het is geen punt van discussie hier.

- (8)
- | | | | |
|----|----------|----------|-------------------|
| a. | wiskunde | + leraar | de wiskundeleraar |
| b. | biologie | + leraar | de biologieleraar |
| c. | gym | + leraar | de gymleraar |
| d. | frans | + leraar | *de fransleraar |

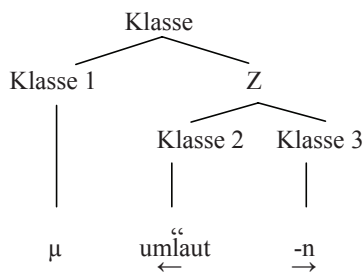
Dit lijkt samen te hangen met het feit dat de onwelgevormde structuur in (8d) nominalisering zijn van adjectieven: $[[frans_A] \emptyset_N]_N$. Dergelijke nulaflleidingen blokkeren verdere compositie. Als we dit principe niet alleen op afleidingen (waar het oorspronkelijk voor ontworpen is) maar ook op alle agglutinatieve morfologie toepassen (dat wil zeggen flectie met duidelijke hiërarchische ordening), dan voorspellen we dat de klassemorfemen in het enkelvoud leeg mogen blijven (en dat volgens (6) dan ook zullen doen), maar dat zal niet mogelijk zijn bij toevoeging van de meervouds-*e*. Daarmee heeft het taallerende kind van een sjwa-apocoperend dialect een volledig doorzichtige structuur gecreëerd onder gebruikmaking van algemene principes van regelmatige afleiding.

Ons tweede ingrediënt in de theoretische exercitie is de onderlinge relatie tussen deze klassemarkeerders vast te stellen. Die wordt gegeven door de parallelie met genus. Voor genus geldt de hiërarchie als in (9a).

(9a)



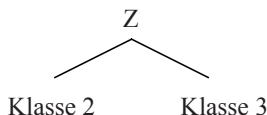
(9b)



De relatie tussen genus en declinatieklasse hult zich goeddeels in raadselen. Er lijkt een projectie van de een op de ander te bestaan, maar een die zeker niet uitzonderingsloos is. Zo zijn, zoals al is opgemerkt, in het Twents nomina op *-e* meestal vrouwelijk, woorden met stamverlenging meestal neutrum en met umlaut plus *-e* meestal manlijk. Maar er zijn belangrijke uitzonderingen. De projectie van genus op declinatieklasse is dus zeker niet regelmatig en absoluut, maar toch willen we de tendens vatten door aan te nemen dat genushiërarchie en declinatieklassehiërarchie parallel zijn, dat genus en declinatieklasse elkaar op een of andere manier ondersteunen, en dat *verval* van declinatieklasse en *verval* van genus hand in hand gaan. De kenmerkhiërarchie in (9a) gaat ervan uit dat indien er een oppositie vervalt dit de oppositie manlijk-vrouwelijk moet zijn. De oppositie $\pm$ neutrum is althans in de Germaanse talen te hoog in de hiërarchie om te sneuvelen. Die kan pas bij een volgende stap vervallen. We krijgen dan (9b) voor de hiërarchische structuur van de declinatieklassemarkeerders (μ , umlautsfactor of *-n*). In de figuur zijn verder twee pijlen getekend die de fonologische realisatierichting van het morfeem aanduiden: umlaut realiseert zich op de stam en het *n*-morfeem op de uitgang.

Gewapend met deze onderstellingen analyseren we nu wat er gebeurt als de genusspecificatie vereenvoudigt. Dat betekent dat het deel van de kenmerkenboom dat deze oppositie beregelt, gedeleerd wordt, dat wil zeggen het stukje structuur in (10).

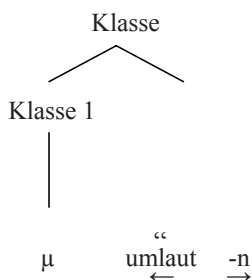
(10)



Na deletie van (10) houden we (11) over.⁽²⁷⁾

⁽²⁷⁾ Een anonieme reviewer vraagt zich af, waarom het fonologische materiaal niet meegedeeld wordt. Het is echter de essentie van heranalyse dat een en dezelfde segmentele structuur op een nieuwe manier geanalyseerd wordt.

(11)



Bij klasse2-nomina (zelfstandige naamwoorden met umlaut) betekent deze ge-disconnecteerde structuur dat er een oninterpreteerbaar floating umlautkenmerk overblijft dat niet meer aan de klasseknoop verbonden is. Dit umlautkenmerk zal vanwege zijn clitisatie-eigenschappen op de wortel terecht komen. Tegelijk met de ontkoppeling met de klasseknoop zal (6) niet meer toepasbaar zijn. Het umlautkenmerk zal zich dus in zowel enkelvoud als meervoud op de stam manifesteren, of beter gezegd, bij ontstentenis van de klasseknoop zal het tot deel van de wortel heranalyseren. Hierbij blijft het meervoud *muuse*, maar wordt het enkelvoud *moes* tot *muus*. Spontane palatalisatie is hier dus geherinterpreteerd als generalisatie van de *uu* van het meervoud naar het enkelvoud. Deze herinterpretatie gaat gepaard met genusverlies.

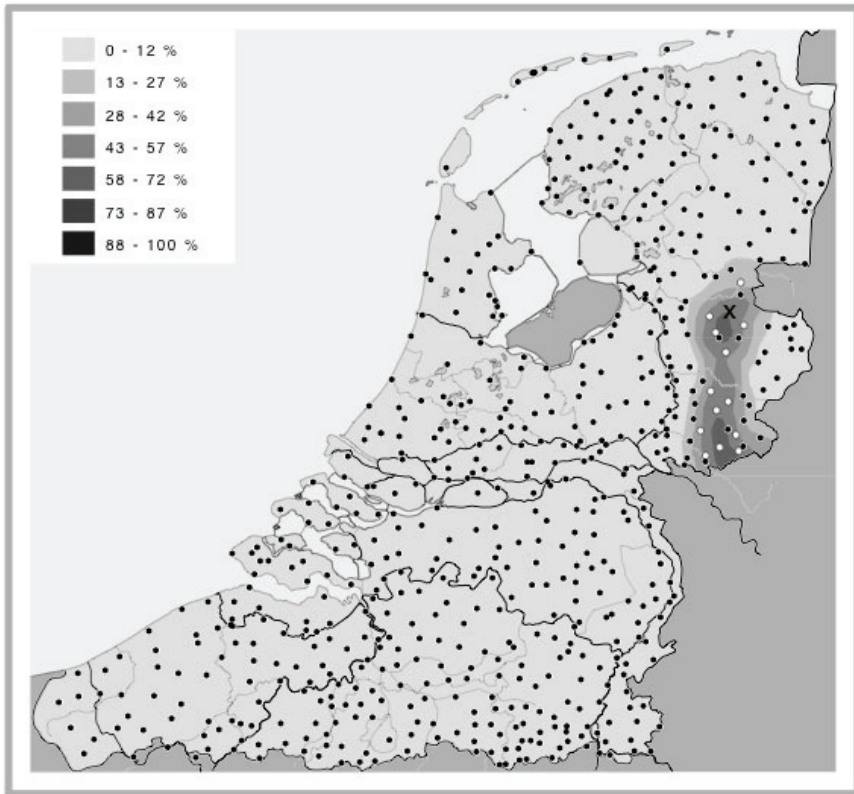
Laten we nu bekijken wat er gebeurt met klasse3-nomina (vrouwelijk met meervoud op *-n*). De structuur in (11) geeft nu een floating *n*-kenmerk. Omdat dit kenmerk naar rechts clitiseert zal het zich tot de getalsuitgang heranalyseren. Ook nu is (6) buiten werking gesteld.⁽²⁸⁾ Zoals we uit de dialectologische stand van zaken kunnen opmaken is er een expansie van het klasse2-kenmerk opgetreden in het gebied ten westen van de IJssel, zodat *boek/buuke* → *buuk/buuke*, terwijl een expansie van het klasse3-kenmerk is opgetreden in het Noorden en de slurfachtige uitloper in Salland (zie kaart 7), waardoor *boek/buuke* → *boek/boeken*. Deze expansie van het manlijk dan wel vrouwelijk zal niet in een keer, maar stap voor stap, en lexeem voor lexeem hebben plaatsgevonden maar over de geo-temporele dynamiek van dit proces tasten we vooralsnog in het duister.

⁽²⁸⁾ Of bij dit proces de *-e* blijft bestaan dan wel verdwijnt en de *-n* syllabedragend wordt in dialecten met genusverval, verdient nader onderzoek.

Wat onze analyse laat zien, is dat er een theoretisch verband bestaat tussen genusverval en gegeneraliseerd *n*-pluralis in het noordoosten dan wel expansie van umlaut *vanuit het meervoud naar het enkelvoud* in het westen. Dit geeft een theoretische onderbouwing aan de drie opties in (2), en verschaft tevens een ontzenuwing van het vermoeden van Goossens, indien en voorzover dat een al te simpele anticorrelatie tussen umlaut en palatalisatie vooronderstelt door het gegeneraliseerd *n*-meervoud niet in de beschouwingen te betrekken.

6.3. De bijzondere status van huis

In de correlatietabellen van spontane palatalisatie en umlaut in tabel 1 van paragraaf 2 hebben we gezien dat *huis* een status aparte inneemt. In tegenstelling tot de andere nomina met meervoudsumlaut anticorreleren de twee bestudeerde palataalprocessen niet met elkaar in het geval van *huis*: er bestaat een belangrijk gebied waar de twee processen overlappen, in totaal 13 plaatsen op de grens van het umlautgebied van Twente en de Achterhoek, in strijd met wat Goossens vermoedde. De vraag is of er iets bijzonders aan het nomen *huis* is. Nu hebben we al gezien dat het genus ervan afwijkt van wat gebruikelijk is bij umlaut+*e*: *huis* is een neutrum. Het lijkt aantrekkelijk een verband te vinden met deze bijzondere morfologische status. Nu vertonen de 13 plaatsen waar spontane palatalisatie over de umlautgrens heenreikt allemaal tevens een lengtealternantie: *h[y]s/ h[y:]ze*. Deze zijn waarschijnlijk ontstaan door spontane palatalisatie van ouder *h[u]s/h[y:]ze*. Nu is klinkerverlenging + sjwa een kenmerk van klasse1-nomina (typisch neutra). Dit betekent dat de spontane palatalisatie het klasse2-nomen (umlaut+*e*) *huis* in staat stelde over te gaan naar klasse1, dat wil zeggen de μ +*e* klasse. Met andere woorden: spontane palatalisatie had een regulariserend effect op het afwijkende umlautende neutrum *huis*. Mogelijk dat dit een stimulerend effect heeft gehad op de spontane palatalisatie. Mogelijk werpt de ambigue status van *huis* tussen klasse2-declinatie en neutraal genus (neutrum) tevens licht op zijn relatief lage gevoeligheid voor de *n*-declinatie (paragraaf 2, punt 4). Onafhankelijke evidentie voor de invloed van klinkerlengte en daarmee van klasse1-invloed komt van het conservatieve dialect van Den Ham (G139), een dialectische enclave, op kaart 10 getekend als een kruisje omgeven door de overlapplaatsen.



Kaart 10. Overlapgebied van spontane palatalisatie en umlaut bij *huus/huuse*

Op kaart 10 staan de 13 plaatsen (wit in donker gebied) die overlap van spontane palatalisatie en umlaut, dus *huus/huuse* hebben. Den Ham (G139) vormt met *hoes/huuse* een enclave in dit overgangsgebied, zie het kruisje op de kaart. Essentieel is hierbij dat Den Ham (G139) als enige, in tegenstelling tot alle andere 13 plaatsen, geen lange klinker in het meervoud heeft. We kunnen de resistentie van Den Ham (G139) tegen spontaan palataliseren in *huis* aldus begrijpen, dat dit proces in Den Ham (G139) geen morfologisch voordeel oplevert. Daarmee hebben we onafhankelijke evidentie voor een morfologische kracht in het proces van spontane palatalisatie. Morfologie werkt met andere woorden faciliterend op de verbreiding van de palataalvocaal als sociolinguïstisch proces. Er is nog een andere manier waarop het taalsysteem faciliterend werkt in verder mogelijk sociolinguïstische processen. Dat zullen we zien bij de lexicale diffusie van de generaliseerde umlaut in het Westen en gegeneraliseerde *n*-meervoud in het

Noorden.

6.4. Nadere precisering van het geo-temporele scenario

Nu we een grammaticale theorie van genusverval hebben, kunnen we de geo-temporele voorspellingen preciseren in tijd en ruimte. Nemen we eerst de situatie ten zuiden van de grote rivieren in ogenschouw. Zoals gezegd stuit de *ui* hier direct op het gebied met de oude *oe*.⁽²⁹⁾ Dat wil zeggen dat, vóór de diftongering van *uu* tot *ui*, het *uu*-gebied tot in het oosten van Brabant reikte. Als we nu die *uu-oe*-isoglosse bekijken dan valt die samen met de umlaut-isoglosse. In het zuiden is het vermoeden van Goossens daarmee een feit.

Wij nemen aan dat het gebied ten zuiden van de grote rivieren het oorspronkelijke domein is van spontane palatalisatie in de zin van een klankverschuiving. Vanwege de veronderstelde absoluutheid van de processen, is hier dus geen lexicale diffusie en geen interactie met genus. Het gebied ten noorden van de grote rivieren en ten oosten van de Maas is het domein van umlaut. Interessante effecten treden op bij taalcontact tussen deze gebieden, bijvoorbeeld bij een hypothetische expansie van enkelvoud *huus* ten noorden van de grote rivieren nog voor de 14^{de} eeuw (Van Reenen 2006). Taalcontact kan ertoe hebben geleid dat *uu* in het gebied ten noorden van de grote rivieren geen rechtstreeks resultaat van spontane palatalisatie is maar geheranalyseerd is als een ge-umlaute *oe*, dat wil zeggen als een singularische umlaut. Onder invloed van meervoud *muuse* wordt enkelvoud *moes* tot *muus*. Deze generalisatie van de umlaut is alleen mogelijk onder deletie van de klasseknoop (zie de tekst bij 10 en 11) en daarmee sterk correlerend met genusverlies. Omdat de daarvoor nodige heranalyse afhankelijk is van sjwa-apocope (zie de tekst bij 5b), moeten we de oorsprong van deze heranalyse geografisch situeren in het gebied van de grote rivieren met sjwa-apocope, dat wil zeggen Utrecht en de Betuwe. Van daaruit kan de ineenstorting van de genusoppositie tussen manlijk en vrouwelijk als onafhankelijke structurele kracht een westelijke en een oostelijke uitstraling gehad hebben. In het westen is deze gerealiseerd als een gegeneraliseerde klasse2 (dus met een ge-umlaute singularis). In het oosten is het genusverlies gerealiseerd als een gegeneraliseerde klasse3 (dus met *n*-meervoud). Beide gebieden hebben dus onafhankelijk een expansie doorgemaakt. Hiermee wordt Nederland ten noorden

⁽²⁹⁾ De diftongering reikt zelfs over de umlautgrens heen, zoals blijkt uit het dialect van Zutendaal (Q005) dat *hoes/heize* heeft (ontstaan uit diftongering van *hoes/huuse* (met ontronding van *ui*)).

van de grote rivieren op natuurlijke wijze in drie gebieden verdeeld met Twente als relictgebied.⁽³⁰⁾

Blijft over de analyse van de slurfachtige corridor op de kaarten 1 en 7, die een combinatie van deze twee eigenschappen heeft: zowel generalisatie van klasse2 + generalisatie van klasse3: *huus/huusen*. Als de respectieve achterlanden (het Noorden met gegeneraliseerde *n*-meervoud, het Westen met spontane palatalisatie) worden meegenomen bestaat er een significante anticorrelatie, die echter verdwijnt als we lokaal inzoomen op de grenslijn. De corridor is dit menggebied. Op basis van ons methodologisch principe in (1), moeten we concluderen dat in dit menggebied geen actief taalstructureel principe actief is, maar eerder sociolinguïstische invloed van de respectieve achterlanden. Maar anderzijds lijkt de grammaticale analyse deze combinatie niet uit te sluiten: bij disconnectie van de 2/3-klasseknoop in (11) kunnen alle fonologische uitspellingen worden gerealiseerd, de een op de wortel, de ander op de uitgang. Bij disconnectie van de klasseknoop is de noodzakelijke complementariteit tussen beide markeerders immers opgeheven. Wel moet erbij gezegd worden dat een dergelijke taalverandering niet kan plaatsvinden via een simpele heranalyse van een vaste fonologische input. Er zijn immers dubbele kenmerken aanwezig. Er moet dus een andere, mogelijk sociolinguïstische kracht in het spel zijn. Hoe de interne structuur van deze corridor ook is, als geheel anticorreleert hij scherp met het 3-genusgebied.

Het bovengeschetste scenario biedt ook een begin van een verklaring hoe buiten Salland en omgeving de lexicale conditionering in de noordelijke Nederlanden kon optreden. Omdat klassemarkering een lexicale conditionering kent, kan de overgang van klassemarkeerder stap voor stap, dat wil zeggen lexeem voor lexeem plaatsvinden. Hiermee is een structurele factor gevonden die het sociolinguïstische diffusieproces van *uu* faciliteerde:umlaut als klassemarkeerder is lexicaal gecodeerd in tegenstelling tot *uu* als resultaat van een puur fonetisch proces zoals dat beneden de grote rivieren plaatsvond. Tot slot biedt dit scenario ook een verklaring waarom er geen lexicaal diffusiegebied bestaat van de overgang *uu* > *ui*. Omdat *ui* geen structurele status heeft gehad als klassemarkeerder is er geen lexicale conditionering mogelijk.

⁽³⁰⁾ Een mogelijk kenmerkende eigenschap die dit proto-Nederlands onderscheidt van meer oostelijke Duitse dialecten is de moraïsche klassemarkeerder. Op dit punt kunnen we hier niet verder ingaan.

7. Conclusies

De complementaire distributie van spontane palatalisatie en umlaut volgens Goossens kan alleen gehandhaafd worden als fonetische klankverschuiving. Het directe resultaat van deze situatie kan nog aangetroffen worden ten zuiden van de grote rivieren. Ten noorden van de grote rivieren hebben (minstens) twee processen deze complementariteit verstoord: de generalisatie van het *n*-meervoud in het noorden en de expansie van de *uu* uit umlaut, waarbij heranalyse van de palatale klassemarkeerder als deel van de wortel heeft plaatsgevonden. Dit hangt structureel samen met aldaar optredende genusverlies.

Als we *huis* buiten beschouwing laten is deze drievoudige complementariteit tussen het 3-genusgebied, het gebied met gegeneraliseerd *n*-meervoud, en spontane palatalisatie statistisch significant. Zij is zelfs schaalinvariant aanwezig tussen 3-genus en *n*-gebied, alsmede tussen 3-genus en spontane palatalisatie, maar niet schaalinvariant tussen spontane palatalisatie en gegeneraliseerd *n*-meervoud: hier is een overlap waar te nemen tussen beide processen (*muus*/*muusen*).

Het westelijke palatalisatiegebied geeft een specifieke interpretatie aan de palataalvocaal in nomina: namelijk als gegeneraliseerde klassemarkeerder. Deze heeft een grote verspreiding gekregen door een heranalyse van het nominale classesysteem in gebieden met sjwa-apocope. Samen met verval van de nominale klassen is in dit gebied de 3-genusoppositie onder druk komen te staan. De expansie van de *uu* van de umlaut in samenspel met sjwa-apocope heeft de morfologische umlautlijn tot aan Twente teruggedrongen. In onze interpretatie kan de expansie van *uu* vanuit de *oe/uu*-umlaut en daarmee het verval van genus vanuit Utrecht en de Betuwe zijn begonnen, en een uitstraling naar het noordoosten hebben gehad.

De generalisatie van de vrouwelijke *n*-declinatie heeft de morfologische umlautgrens tot aan Twente teruggedrongen. Dit gebied met *moes/moesen* schermt Twente ten dele van de ‘Hollandse’ Expansie af. Het lijkt vrijwel zeker dat de geëxpandeerde *n*-declinatie de grens van Twente eerder heeft bereikt dan de palatale expansie. Het is niet empirisch duidelijk of de westelijke *uu*-expansie en de oostelijke *n*-expansie onafhankelijk zijn of dat de één de initiator is van de ander, maar theoretische overwegingen wijzen in de richting van sjwa-apocope als de initiator.

Het woord *huis* is bijzonder in die zin dat het als enige nomen op relatief grote schaal spontane palatalisatie te zien geeft in het structurele umlautgebied (*hoes/huuse* naar *huus/huuse*). Het afwijkende gedrag van *huis* heeft naast de eerder genoemde redenen, zoals de hoge frequentie en de tijdelijk bijzondere prestigestatus (Van Reenen 2006), mogelijk toch ook een structurele oorzaak: de overgang van het neutrum *huis* van de (veelal manlijke) umlautklasse naar de verlengingsklasse (veelal neutrum). Palatalisatie heeft hier dus een overgang naar een andere declinatieklasse veroorzaakt.

Verantwoording

Het veldwerk in Hardenberg (G113) en omgeving is uitgevoerd door A.P. van Reenen-Jongkind en P. Th. van Reenen van 20-22 maart 2007 en van 26-28 september 2007 aan de hand van een schriftelijke vragenlijst. In totaal zijn 56 vragenlijsten ingevuld.

In de weken voor 20 maart 2007 hadden 31 informanten via mevrouw H. Reinders, voorzitter van de Werkgroep Dialect van de Historische Vereniging Hardenberg en omgeving, de vragenlijst al ingevuld. Nog eens zeven informanten hebben dat gedaan op 21 maart na afloop van een lezing over het onderwerp voor de Vereniging door P. Th. van Reenen. Ook zijn in deze periode onder leiding van de veldwerkers vragenlijsten ingevuld door vijf regionale informanten in het zwembad van Gramsbergen (G094) en hebben de veldwerkers in Langeveen (G141a, gemeente Tubbergen G174) zelf een informant ondervraagd. In het bovenstaande zijn vier vragenlijsten niet meegeteld: drie zijn ingevuld door informanten die niet afkomstig waren uit de streek, en een vanwege te weinig ingevulde relevante vormen. In de periode van 26-28 september 2007 zijn dankzij bemiddeling van drs. Stijntje Glas-Meilink 11 informanten geselecteerd en bezocht, waarbij mevrouw Glas-Meilink – zelf dialectspreker en taalkundige – meestal ook aanwezig was. In dit geval hebben de veldwerkers alle vragenlijsten zelf ingevuld. Van een informante zijn twee lijsten ingevuld: een voor Ootmarsum (G177) en een voor Bruine Haar (G141). Beide zijn verwerkt. Tenslotte zijn tijdens het veldwerk korte waarnemingen gedaan in Laar en Uelsen (Bentheim), Tubbergen (G174), Mariënborg (G117) en de Pollen (Vriezenveen G171), waarvan alleen de *huis*- en *muus*-vormen van de informant uit Mariënborg (G117) in tabel 1 zijn verwerkt. De vragenlijsten zijn opgeslagen in het archief van het Meertens Instituut.

Bibliografie

- BEZOEN, H.L.
(1938). *Klank- en vorm leer van het dialect der gemeente Enschede*. Leiden, Wrappers.
- BLOEMHOFF-DE BRUIJN, PH.
(1998). *Het dialect van Ommen : klank- en vormverschijnselen*. Kampen, IJsselacademie.
- ENTJES, H.
(1970). *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*. Groningen, Sasland.
- GINNEKEN, JAC. VAN
(1937). Het onbepaald lidwoord en het geslacht. *Onze Taaltuin* 5, 353-356.
- GOEMAN, A.
(1994). Geen *Great Vowel Shift* in de Nederlandse dialecten. In: Booij G. E. en J. van Marle (red.) *Dialectfonologie. Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut* 6, 20-60.
- GOEMAN, TON
(2001). Morfologische Condities op n-behoud en n-deletie in dialecten van Nederland. In: *Taal & Tongval* themanummer 14 : De variabiliteit van de -(e)n in het Nederlands, 52-88.
- GOOSSENS, J.
(1962). Die gerundeten Palatalvokale im Niederländischen Sprachraum. *Zeitschrift für Mundartforschung* 29, 313-328.
- GOOSSENS, J.
(1977). *Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- GOOSSENS J.
(1980). Umlaut en palatalisatie in de Nederlandse dialecten. *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 161-251.
- GOOSSENS, J.
(1987). Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de Nederlandse dialecten. In: *Taal en Tongval* 39, 141-173.
- GOOSSENS J.
(2000). Umlaut en palatalisatie in de Nederlandse dialecten. *Ausgewählte Schriften zur niederländischen und deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. Münster/New York/Münster/Berlin, Waxmann, p.229-253.

- GTRP – GOEMAN, TAEDEMAN, VAN REENEN Project
On-line database. <http://www.meertens.knaw.nl/mand/database/>
- GYSELING, M.
(1961). Proeve van een Oudnederlandse Grammatica (eerste deel). *Studia Germanica Gandensia* 3, 9-52.
- HEEROMA, K.
(1965). De herkomst van het Nederlandse vocalisme. *Taal en Tongval* 17, 162-180.
- KLOEKE, G.G.
(1927). *De Hollandsche Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandse dialecten: proeve eener historisch-dialect-geographische synthese*. 's-Gravenhage, Nijhoff.
- JESPERSEN, OTTO.
(1909). *A Modern English Grammar on Historical Principles*. Kopenhagen, Munksgaard.
- LABOV, WILLIAM
(2007). Transmission and Diffusion. *Language* 83, 344-387.
- LOON, J. VAN
(1986). *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven, Amersfoort, Acco.
- LUICK, K.
(1896). *Untersuchungen zur englischen Lautgeschichte*. Straatsburg, Trübner Verlag.
- MARYNISSEN, A.
(1995). *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*. Peeters, Leuven.
- MYERS, S.
(1984). Zero-derivation and inflection. *MIT working papers in linguistics 7: Papers from the January 1984 MIT Workshop in Morphology*. MIT, Cambridge (MA).
- NIJEN TWILHAAR, J.
(1990). *Generatieve fonologie en de studie van Oostnederlandse dialecten*. Amsterdam, P.J. Meertens-Instituut.
- PESETSKY, DAVID
(1995). *Zero-syntax*. MIT-Press, Cambridge (MA).
- POSTMA, G.J.
(2007). *Spontane palatalisatie en Umlaut*. Recensie van: Pieter van Reenen, In Holland staat een 'Huis' (Münster, 2006). In: *Taal en Tongval* 59 (2), 305-314.

- REENEN, PIETER VAN & MAAIKE MULDER
(1998). Recensie van Marynissen (1995). In: *Nederlandse Taalkunde*, 189-191.
- REENEN, PIETER VAN & MAAIKE MULDER
(2003). Linguistic interpretation of spelling variation and spelling conventions on the basis of charters in Middle Dutch and Old French: Methodological aspects and three illustrations. In: Michèle Goyens & Werner Verbeke (red.), *The Dawn of the Written Vernacular in Western Europe (Medieval Lovaniensis, Series I, Studia XXXIII)*, Leuven University Press, p.179-199.
- REENEN, PIETER VAN
(2006). In *Holland staat een'Huis'*. Amsterdam/Münster, Stichting Nederlandistiek VU/Nodus.
- RYCKEBOER, H.
(1973). *Uit in de Nederlandse dialecten*. In: *Taal en Tongval* 25, 48-82.
- SAND-1 = BARBIERS SJEF, HANS BENNIS, GUNTHER DE VOGELAER, MAGDA DEVOS & MARGREET VAN DER HAM
(2005). *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten. Deel I: Pronomina, congruentie en vooropplaatsing*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- SCHÖNFELD & A. VAN LOEY
(1970). *Schönfeld's historische grammatica van het Nederlands: klankleer, vormleer en woordvorming*. Zutphen, Thieme.
- SCHUTTER, GEORGES DE
(2001). Nasaal of sjwa of allebei. De realisaties van het nasale meervoudssuffix bij substantieven in de Nederlandse dialecten. In : *Taal & Tongval* themanummer 14 : De variabiliteit van de -(e)n in het Nederlands, 113-141.
- TAELEDEMAN, J.
(1971). De ontwikkeling van ogm. ũ in het westelijke en centrale Zuiden. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 45 (1971), p.163-270.
- VEREECKEN, C.
(1938). Van *'slut-ila' naar 'sleutel'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 12 (1938), 33-100.
- WATTEL, EVERT & PIETER VAN REENEN
(1996). Visualisation of extrapolated social geographical data. In: Onno Boonstra, Geurt Collentier, Bart van Gelderen (eds.), *Structures and contingencies in computerized historical Research, Proceedings of the IX International Conference of the Association for History & Computing, Nijmegen 1994*. Hilversum, Verloren, p.253-262.

WEIJNEN, A. A.

(1966). *Nederlandse dialectkunde*. 2e druk, Assen.

WULF, CHRIS De & JOHAN TAEDEMAN

(2001). Apocope en insertie van -n na sjwa in de zuidelijke Nederlandse dialecten: conditionering en geografie. In : *Taal & Tongval* themanummer 14 : De variabiliteit van de -(e)n in het Nederlands, 7-51.